

ՅԱԿՈՒ ԶՈՒԱՔԵԱՆ

ՔԵՍԱՊԻ ԵՐԵՔ ՕՐԵՐԸ

(21-23 Մարտ 2014)

9(47.925) (Երեւանի քաղաք - Թեաթրալիա) Զբոսայգի 2/3
Զ-73

ՅԱԿՈՒՔ ԶՈՒԱՔԵԱՆ

ՔԵՍԱՊԻ ԵՐԵՔ ՕՐԵՐԸ

(21-23 Մարտ 2014)

ԷՊԻԹ ՊՐԻՆՏ
հրատարակչություն
Երևան 2014

5014

ՀՏԴ 94/99:941(479,25)
ԳՄԴ 63.3+63.3(22)
Ձ 730

Չղաքեան Յակոբ

Ձ 730 *Քեսապի երեք օրերը: 21-23 մարտ 2014/ Յ. Չղաքյան.- Եր.: Էդիթ Պրինտ, 2014.- 128 էջ:*

Գիրքը կը բերէ 21-23 Մարտ 2014-ին տեղի ունեցած Քեսապի չրջանի ամբողջական Հայաթափման ու անոր նախորդող իրավիճակի ականատես Հեղինակի վկայութիւնները: Դէպքերու պատմումին ու իրավիճակներու նկարագրութեան մէջ միաճիւստած են անձնականն ու հաւաքականը: Տեղեկատուական, պատմական, ազգագրական տեղեկութիւնները տրուած են պահի ապրումին ու մտածումին հետ:

Հեղինակը մասնագիտական չրջանակներու մէջ յայտնի է Քեսապի եւ Անտիոքի չրջանի Հայոց նուիրուած պատմա-ազգագրական, բարբառագիտական, բանագիտական իր շարք մը ուսումնասիրութիւններով («Քեսապ», 3 հատոր, «Քեսապի Բարբառը», «Անտիոքի Մերձակայ Ռուճի Հովիտի Հայերը» եւ այլն):

ՀՏԴ 94/99:941(479,25)
ԳՄԴ 63.3+63.3(22)

ISBN 978-9939-52-857-1

© Չղաքեան Յակոբ, 2014
© Էդիթ Պրինտ, 2014

hagopcholakian@hotmail.com

ՓԱՆՈՒՍԸ

Ուրբաթ, 2014 Մարտ 21-ի առաւօտեան ժամը վեց չկար. առաջին սուրճս կ'ըմպէի Գարատուրան զիւղի մեր տան աշխատասենեակիս մէջ՝ ձեռքի համակարգիչիս վրայ գտնուող նիւթերը դասդասելով: Զէնքի խուլ ձայներ կը լսուէին: Երկու տարիէ աւելի կար, որ ամէնօրեայ բախումներ կը պատահէին Քեսապի չրջանի¹ հարաւ-արեւելեան կողմերը՝ սուրիական օրինապահ զօրքերու եւ ընդդիմադիր խմբաւորումներու միջեւ: Վարժուած էինք:

Հեռաձայնը հնչեց: Այդ ժամուն բարի լուր չէր կրնար ըլլալ: Ներքի Գիւղէն Եղսօն՝ քենիս, չնչակտուր կ'ըսէր. «Ինչ քնացեր էք, ժողովուրդը կը գաղթէ Լաթաքիս, փախէ՛ք»:

Լուրջի չափնք, որովհետեւ դարձեալ՝ առաջին անգամ չէր, որ փախուստի հրահր կը ստանայինք: Ժամ մը՝ երկու ժամ ետք ամէն ինչ կը խաղաղէր, ու պայուսակները ետ կը պարպուէին:

Դուռը բացինք ու ականջ տուինք: Իրօք, սաստիկ կրակ-կոցներ կային, մեծ պայթիւններ: Տիկինս հանդարտեցուցի, թէ վախնալու բան չկայ, հաւանաբար՝ Լեզի Զուրի² մէջ պարբերաբար կրկնուող բախումներէն մէկն է: Բայց ձայները այս անգամ հիւսիս-արեւելքէն ու արեւելքէն կու

¹ Քեսապի չրջան - կը գտնուի Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան Լաթաքիոյ նահանգին ծայր հիւսիս-արեւմուտքը, Լաթաքիս քաղաքէն շուրջ 60 քմ. հիւսիս: Նախապէս լրիւ, իսկ 1915ի տարագրութենէն վերադարձէն ետք մեծամասնաբար հայաբնակ չրջանի կեդրոնն է Քեսապ (Քասապ) անունը: Երջակայքի գիւղերն են Գարատուրան (Էլ-Սամրա), Սեւ Աղբիւր կամ Գայածըզ (Էլ-Սախրա), Ներքի Գիւղ կամ Էսկիւրան (Էլ-Դալալ), Տուգաղաճ (Էլ-Սաճարա), Չինար (Այն Ըլ-Տըլպէ), Չազալճըզ (Ալ-Ղազալէ), Քէօրքինէ (Էլ-Րապուէ), Էքիզօլմէ (Նապչէյն), Վերի եւ Վարի Պաղճաղազ (Մուշրիֆէ): Փակագիծի մէջ դրուածները պետական վերանուանումներն են:

² Լեզի Զուր (Նապլ Էլ-Սըր) - Քեսապի չրջանի հարաւ-արեւելեան սահմանին վրայ մշակելի արտերով փոքրիկ հովիտ մը:

գային, այսինքն՝ ուղղակի թուրքիոյ կողմէն, Քեսապ աւանի ու արեւելքի հայ գիւղերու կողմէն:

Դրացիները արդէն ճամբայ ելեր էին. ոմանք կը սուրային դէպի վեր, իսկ ուրիշներ ինքնաշարժի կը սպասէին: Քոյրս՝ Լուսինը, Մովու թաղէն³, ինքնաշարժի պատուհանէն կանչեց.

- Փախէ՛ք, մենք Վերի Պաղճաղազ կը սպասենք ձեզ:

Վազեցի մայր ճամբան: Դրացիս՝ Աբօ Սաղտճեանը, բաներ մը լեցուց ինքնաշարժին մէջ:

- Մա՛մ, մենք կ'երթանք,- ըսաւ մօրը՝ Ռահէլ նանարին⁴:

- Գացէ՛ք, ձա՛գս, ես ի՞նչ պիտի ընեմ երթամ, ես հոս կը մնամ,- ըսաւ խեղճ կինը, որ երկու ափերը ծոցին տակ դրած կը սրսփար:

* * *

Ճամբան պարպուեցաւ: Յանկարծ վարէն՝ Սառուն լելոյ⁵ ողբի ձայնը լսուեցաւ: Ձայնը կ'արձագանգէր դիմացի լեռնէն, կտրուկ-կտրուկ կը ճշար, թեւերը կը թափահարէր, ծունկերը կը ծեծէր, աւրկիցունք⁶, այս քանի՞երորդ թալանն է,- կը պոռար:

- Ի՞նչ կը պարէ՛⁷ այդ աղջիկը,- ըսաւ Ռահէլ նանարը, հիմա ատե՞նն է:

Սառուն լելոյի Սողոմոն եղբայրը, բրիչը կուզին դրած, իրենց տան անկիւնէն կը դիտէր մեզ: Կոնակ դարձուց: Ալ միա՛յն արեւմարը զինք կը դարձնէ տուն: Մեծ եղբայրը՝ Ժողէֆ Սաղտճեանը, ինիսունհինգի սեմին, վերի բարձունքին վրայ կեցած, մօրուքն ու պարանոցը կռունկի գլուխի

³ Մովու թաղ - Գարատուրան գիւղի ծովամերձ առաջին թաղը:

⁴ Նանար - Քեսապի բլրու.՝ հայրական մեծ մայր կամ առհասարակ մեծ կնոջ տրուող կոչական:

⁵ Լելօ - Քեսապի բլրու.՝ քոյր: Տարեց աղջիկներուն կ'ըսուի նաեւ հօրաքոյր իմաստով:

⁶ Աւրկիլ - Քեսապի բլրու.՝ աւերակուիլ, աւերուիլ:

⁷ Պարել - Քեսապի բլրու.՝ ողբալ, կոծել:

պէս առջեւ հրած՝ ճղարան փաթթելով կը հետեւէր մեզի:

Այս մարդը կը կոչուի Խոճա՝⁸ որովհետեւ մէկուկէս դար առաջ բողոքականութիւն քարոզող այնթապցի թրքախօս քարոզիչները այդպէս կը կոչէին ուսուցիչները, կոչուեցաւ Սարի Վարժապետ, որովհետեւ այս ձորին մէջ մնացած վերջին ուսուցիչը եղաւ, բայց ի սկզբանէ կոչուած էր Ժողէֆ Սթալին, որովհետեւ կը նմանէր այդ մարդուն ու կը սիրէր քաղաքականութիւնը: Եղաւ Գարատուրան գիւղի աւետարանական վարժարանի վերջին ուսուցիչն ու տնօրէնը: Կից եկեղեցւոյ այժմու ժամկոչն է, եթէ ամիսը մէջ մը Քեսապէն պատուելին գայ պաշտամունքի համար կամ եթէ պատուելին մարդ գտնէ եկեղեցւոյ մէջ: Այդ օր անպայման հազած կ'ըլլայ իր համազգեստը ու գլուխին դրած կարմիր ֆէսը⁹, թերեւս ներկայիս միակը ամբողջ Սուրիոյ մէջ: Պաշտամունքէն ետք յատուկ ինքնաշարժ ապսպրելով կ'ելլէ Քեսապ ու անպայման կը կանգնի Քաղաքապետարանի դրան, որ մարդիկ գան, բարեւեն վարժապետին, քովի խանութպանը աթոռ հրամցնէ, խօսին քաղաքականութեան մասին, Քեսապի անհրաժեշտ բաներու եւ բացուելիք ճամբաներուն մասին:

Ժողէֆ Սթալինը աւելի քան կէս դարէ ի վեր կ'ապրի գիւղի համայնքապատկան չէնքին մէկ սենեակին մէջ, եղբօրմէն ու քրոջմէն անջատ: Երեքն ալ ամուրի են:

- Խոճա՛, պատրաստուէ՛, ժողովուրդը կը փախչի,- կ'ըսէ քոյրը:

- Ես այս գիւղէն վերջին ելլողը կ'ըլլամ,- կ'ըսէ ան ու ինք ալ կոնակ կը դարձնէ:

էհ, վերջին ուսուցիչը, վերջին ժամկոչը, կարմիր ֆէս հագնող վերջին հայը, վերջին...

Ես չուարած կը նայիմ մէջ մը Ռահէլ նանարին, մէջ մը Սառուն լելոյին: Ո՛ւր ձգենք այս խեղճերը:

- Ռահէլ նանար, հիմա կու գամ, քեզ ու Սառուն լալօն կ'առնեմ, դուք հոս չէք ըլլար, Սրբուկին ու Սաթուկին ալ լուր տուէք, իսկ այրերը թող թրաքթորի¹⁰ մը վրայ ելլեն,-

⁸ Խոճա - Հին թրքերէն՝ ուսուցիչ:

⁹ Ֆէս - արեւելեան ծոպաւոր կարմիր գլխարկ:

¹⁰ Թրաքթոր - Հերկող ու բեռնատար մեքենայ:

կ'րսեմ վարի թաղէն բարձրացող թրաքթորի մը ձայնին ակնարկելով:

Սրբունկն ու Սաթուկը ութսունի սահմաններուն մէջ երկու քոյրեր են, մէկը՝ որբեւայրի, միւսը՝ ամուրի, Թիթիգեան տոհմէն:

- Ես չեմ երթար,- կ'ըսէ Ռահէլ նանարը՝ անութիս տակէն խուսափելով,- միթէ առաջի՞ն անգամն է, որ առանձին կը մնամ, տե՛ս, բոլորն ալ ինծի պէս են, մեր գործը հոս մնալ է,- ու կ'աւելցնէ յաճախ արտասանած յանկերգը,- ալետորներն ու պառանները ի՞նչ են որ.- ցերեկուան մշակ, գիշերուան պահակ:

- Մինչեւ Ովսիան չխօսի՝ մենք չենք շարժիր,- կ'ըսէ Սառուն լելօն՝ ակնարկելով եղբօր տղուն, որ իրենց միակ ժառանգորդն ու տիրականն է:

Ովսիան սովորաբար այս ժամուն Բեսապէն կու գար պարտէզի գործով:

Բայց գիւղ իջնող մարդ չկար, բոլորը գիւղէն կը փախչէին:

Յակոբիկը՝ տղաս, արթնցած էր: Տիկինս հապտապ կերպով պայուսակ մը լեցուցած էր ու պատուհանները կը գոցէր: Ես մեր ինքնութեան փաստաթուղթերը եւ ձեռքի համակարգիչս վերցունցի, ու մայր ճամբան ելանք:

Դէպի Լաթաքիա մեկնող միակ ճամբան երկու տարիէ ի վեր էքիզօլուքէն կ'անցնէր, որովհետեւ Գասթալ Մասֆէն¹¹ իջնող միջազգային ճամբան պատերազմական գօտի էր, փակ էր: Գարատուրանի ճամբու մուտքին զօրք կար: Անցանք: Քեսապէն բարձրացող ինքնաշարժներ չկային: Արեւելեան շրջանները այս բարձրադիր ճամբայէն կ'երեւին: Զօրաւոր բախումներ կը նկատուէին Սեւ Աղբիւր գիւղի բարձունքին եւ Տուզաղաճ գիւղի կից թուրք-սուրիական սահմանադուռին մօտ: Թուրքիոյ հողերէն արձակուող հրա-

¹¹ Գասթալ Մասֆ - Քեսապ-Լաթաքիա գլխաւոր ճամբուն վրայ թուրքմէն մեծ գիւղ, Պուճաքի շրջանի թուրքմէն գիւղերու կեդրոնը:

սանդերն ու հրթիռները հրդեհներ կը բռնկցնէին Գուրոմ¹² լեռան արեւելեան լանջերուն վրայ, Չինար գիւղի թիկունքին, աւելի վար՝ Պիլանկոյի¹³ բլուրին վրայ, Չազալճրգի առջեւ, Տուզաղաճի մէջ: Քէօրքիւնէ գիւղէն ծուխ կը բարձրանար: Անկէ բարձրացող ճամբան ամայի էր: Բնակիչները հաւանաբար արդէն փախեր էին: Միայն Քեսապը այստեղէն չէր երեւեր: Կը մտածէի հաւանական գոհերու ու վիրաւորներու մասին: Մեծ պայթիւնները, փոքր ու միջակ գէնքերու անընդմէջ շաչիւնը ահաւոր ճակատամարտի մը տպաւորութիւնը կը ձգէր: Ասիկա կը պատահէր Քեսապէքիզօլուք ճամբայէն ընդամէնը քանի մը հարիւր մեթր հեռաւորութենէ անդին՝ արեւելեան ուղղութեամբ:

էքիզօլուք հասանք: Շչմած էի: Աղբիւրի հրապարակին մէջ, Չաղլասի պանդոկին առջեւ՝ ինքնաշարժներ, փոքր ու միջակ բեռնատարներ, թրաքթորներ, լեփ-լեցուն, կը սպասէին: Կարծես կայարան մըն էր: Բոլորին քիթը ուղղուած էր դէպի հարաւ՝ դէպի Լաթաքիա:

- Հոս շատ մի՛ սպասէք, մեկնեցէ՛ք, պարպեցէ՛ք հրապարակը,- կ'ըսէին:

Ոմանք հարազատ մը սպասելու վիճակին մէջ էին:

Հոն էին քեսապցիք, ներքի գիւղացիք, սեւ աղբիւրցիք, խայրթցիք¹⁴, չինարցիք, չազալճրգցիք, քէօրքիւնացիք, տուզաղաճցիք: Ներքի Գիւղէն՝ իմ հօրեղբօրորդիներու ընտանիքները՝ Բենդէգեանները, լեցուեր էին Ռաֆֆիի փերսփին¹⁵ վրայ: Կարելի էր նկատել, թէ ինչ խուճապով փախած էին խեղճերը: Պարապ ձեռքերով փախած էին, քիչերն էին, որ փոքրիկ պայուսակ մը կամ տոպրակ մը ունէին իրենց ձեռքը: Ոմանք նոյնիսկ բաճկոն մը ուսին նետելու առիթ չէին ունեցած, կը դողդղային բաց ինքնաշարժներու վրայ:

¹² Գուրոմ - Քեսապ աւանի եւ Չինար գիւղի միջեւ գտնուող լեռը:
¹³ Պիլանկո - Չինար գիւղի արեւելքին գտնուող լեռնանցքը:
¹⁴ Խայրթ - գիւղակ, կը նկատուի Ներքի Գիւղի մէկ թաղը. Ներքի Գիւղի եւ Չինարի միջեւ:
¹⁵ Փիքափ - միջակ բեռնատար:

Մանուկներէն ոմանք գիշերանոցով էին: Ան որ հաց-մաց յաջողած էր դնել իր պայուսակին մէջ՝ հիմա կը բաժնէր շուրջիններուն:

Այդ գիւղերու բնակչութեան մեծամասնութեան փախուստը եւ էքիզօլուքէն անցնելը քառասուն վայրկեանի մէջ եղած վերջացած էր:

Հիմա ժամը եօթ էր արդէն:

Տեղեակ եղայ, որ զինեալ հայ մարդիկ տակաւին գիւղերու մէջ կը յամենան, մանաւանդ Քեսապի մէջ: Իրենց տուններէն հեռանալ չուզողներ ալ կան:

էքիզօլուքի հրապարակը կը պարպուէր:

Փողոցին մէջ աջ թէ ձախ երթալու շուար վիճակի մը մէջ տեղ քայլ կ'ընէր սեւ աղբիւրցի Պետրոս Քորթմոսեանը, որուն Յովակ որդին բանակի պահեստի զինուոր էր: Ան-յայտ կորուստէն ամիսներ ետք անճանաչելի դիակ մը, DNAի քննութիւն կատարելէ ետք, «այս է քու զաւակդ» ըսեր էին ու յանձներ իրեն: Նահատակին թաղման ներկայ գտնուեցայ, ինչպէս ամբողջ Քեսապը: Հայրը տակաւին կը հաւատար, որ իր զաւակը կրնայ ողջ ըլլալ ու պատէ պատ կը զարնուէր փոքրիկ յոյսերու ետեւէն: Պատի մը տակ քաշուած է քէօրքիւնացի Քերօք Աբէլեանը, յայտնի գրող Գէորգ Աբէլեանի. կրտսեր եղբայրը: Քերօքը իր աչակերտութեան օրերէն կը ճանչնամ, լուռ, ներքին կրակը պահել գիտցող անձ մը, որ ահա երկու տարիէ ի վեր իր Ոստակ որդին կը փնտոէ բանակային նահատակներուն մէջ, իր տիկնոջ հետ ուխտավայրէ ուխտավայր կը դեգերի, ու հիմա թերեւս նախանձով կը նայի Պետրոս Քորթմոսեանին, որ դէթ տղուն հողաթումբին վրայ աչքերը սրբելու առիթ ունեցած էր:

Շտապ օգնութեան ինքնաչարժը անցաւ: Ըսին, թէ Ջինարէն Ալիի թոռնիկը՝ Մուսթաֆան, սպանուեր է վերջին չէնքին առջեւ, իսկ կազ բաժնող Ղասսան Զահէրն ալ վիրաւոր է կզակէն: Ասոնք Պիլանկոյի պահակ զինեալներէն էին, ալեւի: Մուսթաֆան սպանող փամփուշտը վիրաւորած է նաև պատանի մը: Նոյն տեղը կորսուած է Ստեփան Շեխուկ-

եանը: Անկէ լուր չկայ: Ասոնք պատահեր էին առաջին տասը վայրկեաններու ընթացքին:

Ստեփանին տիկինը այդտեղէն չէր հեռանար: Փափկանկատօրէն ոչ ոք կը հարցնէր ամուսնոյն մասին: Տղան՝ Յակօբը կը հեռաձայնէր, թէ գիւղ հասած զինուորներուն ինչ կրնար սառնարանէն տրամադրել:

- Ինչ կայ չկայ՝ տո՛ւր, եւ դուն շո՛ւտ եկուր,- կ'ըսէր մայրը:

Այդ օր Մայրերու տօն էր Սուրիոյ մէջ: Հայ Օգնութեան Ուաչի Քեսապի մասնաճիւղի կիները ձեռնարկ պիտի ունենային կէսօրէ ետք: Որքան մայրեր տարուան ամենաչքեղ կարկանդակը պատրաստեր էին...

- Մամաներու կարկանդակն ալ իրենց տո՛ւր, անո՛ւչ ըլլայ,- կ'ըսէր:

Կողքիս Փառէն Յովսէփեանն է: 1909-ի Ադէտին Քեսապի դեկավար դէմքերէն մէկուն՝ Փառնակ Յովսէփեանի թոռը: Աւելի քան դար մը ազգային իշխանութիւնը ժառանգաբար կ'անցնի սերունդէ սերունդ, պարբերական փոխանցումներով: Եւ այդ իշխանութիւնը բացարձակ է ազգային բոլոր մարմիններուն ու խորհուրդներուն վրայ: Գիտեմ կամ կ'ենթադրեմ, որ ինք իր կուսակիցներուն հետ ծանր պատասխանատուութեան տակ կը գտնուի այս պահուն:

Բայց յայտնապէս անճար ու յուսաբեկ կ'երեւի:

- Այսպէս պէտք չէր ըլլար, այսքան անպատրաստ պէտք չէ ըլլայինք,- կ'ըսէ:

Ու ես կը զարմանամ, թէ ատիկա ինչու ի՞նք կ'ըսէ ինձի: Ինք գիտէ, որ այս պահուն մասին շատերը զգուշացուցին, շատերը բողոքեցին մեր անտարբեր կեցուածքին համար: Զուգեցի յիշեցնել:

- Ի՞նչ կրնայինք ընել մենք... Ի՞նչ կրցան ընել անոնք,- պիտի ըլլար հաւանական պատասխանը:

Միասին կը մտնենք Զոհրապ Սահակեանի տունը տանող նրբանցքը: Հոն, վարի սենեակը Շտապի կեղրոնի վերածուած է. քանի մը հոգի կան հոն, քանի մը դաշնակցական պատասխանատուներ: Այսպիսի պահերու մարդ կ'ուզէ օգտակար ըլլալ, բան մը ընել, «կրնամ-չեմ կրնար»ի

հարց չի կրնար ըլլալ:

- Միակ ընելիքնիդ հեռանալն է, ամէն մարդ իր գլխուն ճարին թող նայի, ըսթէզ¹⁶, - կ'ըսէ Նշան Լընդեանը,- ընելիք չունինք:

Գիտէի: Հիմա չէր, որ պիտի ծրագրուէր ընելիքը: Աղէտը երեք տարիէ ի վեր կ'ահազանգէր: Ժողովուրդը նախապատրաստութեան համար հաւաքական կեցուածք կը պահանջէր, մասնակից ըլլալ կ'ուզէր ինքզինք պաշտպանելու գործին, միջոցներ կը փնտոէր: Դուրսէն եկած «հաւաստիացումներով» օրօրուեցանք ու անսակարկ հաւատարմութեամբ սպասեցինք եւ ինկանք այս օրուան, այսինքն՝ ինկանք մեր խուճապահար փախուստին ականատես ըլլալու անցանկալի դերին մէջ:

Բայց այլեւս խօսելու ժամանակն ալ անցեր էր:

Էքիզօլուքի աղբիւրին առջեւ եմ: Քանի մը զինուորական կառքեր, զէնքով ու զինեալներով բեռնաւորուած, կ'անցնին զէպի Քեսապ: Բանակայիններ ու մուխապարաթի¹⁷ մարդիկ կ'երեւին: Կ'ըսեն, թէ բաւական զօրք անցաւ, շուտով ամէն ինչ կը խաղաղի: Փսփսուք մը կը չըջի, թէ «միւս տղոցմէ» ու մուխապարաթէն խումբ մը չըջապատուած են Սեւ Աղբիւր, Փանոսեաններու տուներուն բարձունքին վրայ: «Միւս տղաքը» արտայայտութիւնը կ'ակնարկէ կուսակցութեան հակակշիռէն դուրս մնացած հայ զինեալներուն: Կը հեռաձայնեմ Աբօ Պապուճեանին՝ Լուսին քրօջա տղուն: Ան նոյնքան ծանօթ է Սարօ անունով:

- Բարի լոյս, քեռի', Քեսապ եմ, բան չկայ,- կ'ըսէ,- շուտով կը վերջանայ:

Ու կը գոցէ հեռաձայնը:

Քեսապ ըլլալը զիս կը հանգստացնէ, բայց հեռաձայնը այդպէս գոցելը իրավիճակին տաք ըլլալը ենթադրել կու տայ:

¹⁶ Ըսթէզ - արբ.՝ պարօն, իբրեւ կոչական:

¹⁷ Մուխապարաթ - արբ.՝ պետական զազտնի սպասարկութիւն:

Կ'ելլեմ էքիզօլուքի գերեզմանատան բարձունքը: Հոս պէտք է ըլլան գիւղի տղաքը՝ շուրջ տասնհինգ հոգի, որոնք երկու տարիէ ի վեր հերթափոխաբար կը պահեն այս բարձունքը՝ հարաւ-արեւելքէն եկող բոլոր ճամբաներուն վրայ հսկելով: Հոս պահակատուն մըն ալ կառուցուած է՝ փոքրիկ սենեակ մը:

Ասկէ ամբողջ ճակատը՝ Թեքնեճոքէն¹⁸ Սեւ Աղբիւր ու մինչեւ սահմանադուռ յստակ կ'երեւի: Տուգաղաճի հարթավայրը ոտքերուդ առջեւ է: Լեղի Զուրի ու թիւ 45 վեղարածեւ գազաթի¹⁹ ճակատները բռնկած են նախորդ օրերու կատաղութեամբ: Ասիկա կը նշանակէ, որ Քեսապի սահմանագիծին վրայ կատարուած այս յարձակումէն ետք Լաթաքիոյ հիւսիսային ճակատը ամբողջութեամբ բռնկած է: Ամէն տեղէ գէնքի ձայներ կը լսուին. մարդիկ կը զանազանեն թնդանօթի, հրասանդի եւ հրթիռի պայթիւնները, միջակ ծանրութեան միւս գէնքերու թակոցներն ու շաչիւնները: Ամփիթատրոնի վերջին սանդղամատին նստած կարծես՝ վարը մղուող կոիւին կը հետեւիս: Քեսապի կողմէն ծանր գէնքի ձայներ չեն լսուիր արդէն. անոր փոխարէն սաստկացած կ'երեւին հարաւային ճակատները:

Քեսապէն լուր կը հասնի, որ ներխուժող կողմի արձակագէնները թուրք-սուրիական սահմանը ճեղքելով իջած են ուղղակի Քեսապի հիւսիսային բարձունքներուն վրայ, մանաւանդ Մահտեսեաններու տան թիկունքին գտնուող Կայծակ Քարին վրայ, ապա ճեղքելով Քեսապ աւանը երկուքի բաժնող ձմեռնային գետահունը՝ թափանցած են արեւ-

¹⁸ Թեքնեճոք (էլ-Գըմմէ) - Քեսապ աւանի հիւսիսային բարձրութեան վրայ, շուրջ մէկ քիլոմետր վեր գտնուող աղբիւր մը: Հոս իրարու մօտիկ դիրքերու վրայ կը գտնուին սուրիական ոստիկանատունն ու թրքական սահմանապահ զօրակայանը:

¹⁹ Թիւ 45 - Գասթալ Մաաֆ թուրքմէն գիւղի թիկունքին գտնուող բարձրագոյն բլուրը:

մուտք՝ Սարմանձօ²⁰: Այստեղ առաւօտ ժամը երեքին քանի մը գինեալներու հետ կը բարձրանայ քաղաքապետ (Աւանային Սորհուրդի նախագահ) Վազգէն Չափարեանը: Որսորդ տղոցմէ մէկը որսի շուները կ'արձակէ տեղանքը խուզարկելու նպատակով: Չայն-ձուն չկայ, թափանցումներ չեն նկատուիր: Թեքնեճոքի բախումէն ետք ասոնք կը հեռանան այդտեղէն՝ իրենց ընտանիքները ապահով տեղ ուղարկելու պատրուակով: Կայծակ Քարին վրայ թշնամիին յայտնուելէն ետք Վարդան Անտրեան ընկերոջ մը հետ կը փութայ Սարմանձօ՝ կասեցնելու համար արձակագէշներու յառաջխաղացքը: Թշնամի խումբ մը արդէն թափանցած էր այնտեղ: Հեռուէ հեռու փոխադարձ հրացանաձգութիւն տեղի կ'ունենայ:

Թշնամիները կը յաջողին շրջանցել այս գիծը ու Չալօ²¹ լեռը անցնելով ընդհուպ մօտենալ Գարատաշին²²: Տափասայի²³ լանջին կեղրոնացած մուխապարաթի միաւորները այդ օր կարողացան ետ մղել Գարատուրանի ճամբան վտանգող ալիքը: Հոս եւս գիւղին մուտքերը պահող հայ գինեալներ կային:

Հարաւային ճակատը աւելի մտահոգիչ կը դառնար: Լեղի Ջուրը ինկած էր: Աներօրդիս՝ Վաչէ Սաղտեանի տան բակէն յատակօրէն կ'երեւէր ճեպէլ Նըսըրի վրայ կատարուող ամէն շարժում: Լեղի Ջուրէն դէպի արեւմուտք երկարող այս լեռը հարաւի բնական սահմանն է հայկական շրջանին: Բանակի ամէնէն կարեւոր թնդանօթը հոն էր, զոր պայթեցուց Թուրքիայէն եկող հրթիռը: Մեր առջեւ Մեղրա-

²⁰ Սարմանձօ - Քեսապ աւանի արեւմտեան թաղի թիկունքին գտնուող սարահարթ:

²¹ Չալօ - Քեսապի հարաւ-արեւմուտքին, դէպի Գարատուրան ձգուող լեռ:

²² Գարատաշ - Քեսապ աւանի մօտիկ, Գարատուրանի մաս կազմող ընդարձակ ու բարգաւաճող թաղամաս:

²³ Տափասա - Գարատուրանի հովիտին հարաւային լեռնաշղթայի գապաթներէն մին, ուր վերջին երկու տասնամեակներուն օդափոխութեան նպատակներով բազմաթիւ շէնքեր կառուցուեցան: Զմրան՝ գրեթէ անմարդարնակ:

ձորն²⁴ էր, ուր ոչ մէկ բնակութիւն կար Լեղի Ջուրէն մինչեւ արեւմուտք՝ ծովամերձ Ֆազը Հասան²⁵ թուրքմէն գիւղը:

Քիչ ետք լուր հասաւ, թէ թշնամի մեծ խմբակ մը նկատուած է Մեղրաձորի անտառներուն մէջ: Ժողովրդային Պաշտպանութեան ջոկատներ էքիզօլուքի կողմէն իջան այդ կողմերը:

Քեսապի ամբողջ շրջանը արքանի տակ առնուած կը թուէր: Թրքական հողերէն եկող հրթիռակոծումը վերջացած էր առաջին իսկ ժամուն: Արձակագէշները ներս խուժած էին արդէն ու թուփէ թուփ, ծերպէ ծերպ անցնելով՝ կրնային կրակի տակ առնել բոլոր զօրական խմբաւորումները, որոնք կեղրոնացած էին խաչմերուկներուն, որոշ բարձունքներու վրայ եւ շէնքերու մէջ:

Այս կոիւր արձակագէշներու կամքին ենթակայ պիտի ըլլար:

Հետզհետէ բան մը աւելի պարզորոշ կը դառնար: Առտու կանուխ, Քեսապի արեւելեան շրջանի գիւղերուն շրջակայքը տեղացող հրասանդերն ու յետոյ՝ արձակագէշներու հոս ու հոն մաղուող գնդակները ոչ մէկ զոհ խլած էին: Քանի մը զոհերու անկումը գինեալ անմիջական բախումներու ընթացքին պատահած էին: Ինձի կը թուէր, որ թշնամին նախճիր կազմակերպելու ծրագիր չունէր, այլ սարսափ տարածելով խուճապ ու փախուստ ստեղծել ծրագրած էր ու յաջողած: Գալայէն²⁶ ու Քէօրքիւնէէն էքիզօլուք բարձրացող ճամբուն վրայ ոչ մէկ փամփուշտ դպեր էր գետին, ոչ մէկ հրասանդ ինկեր դէպի էքիզօլուք տանող ճամբաներուն վրայ: էքիզօլուք խաղաղ էր:

Յետոյ՝ հրասանդերը թափեր էին գլխաւորաբար Սև Աղբիւրի, Քեսապի, Չինարի, Տուզաղաճի եւ Քէօրքիւնէի

²⁴ Մեղրաձոր - էքիզօլուքի հարաւէն մինչեւ Ֆազը Հասան գիւղը համող ջրառատ ձորը:

²⁵ Ֆազը Հասան - Քեսապ-Պապիթ գացող ճամբուն վրայ հանդիպող առաջին թուրքմէն գիւղը:

²⁶ Գալա - Քեսապ աւանի հարաւային բարձրադիր թաղը, ուր կը գտնուին միջնադերեան բերդի մը հիմքերը:

տարածքներուն մէջ, այնտեղ ուր կար հայոց կողքին ապրող ալեւի բնակչութիւն մը: Զուտ հայաբնակ թաղերու եւ գիւղերու մէջ հրասանդեր չէին դրդագացած... Ասիկա իմաստ մը ունենալ կրնա՞ր...

ԻՍԿ ԻՆՉ ԷՐ ՊԱՏԱՀԱԾԸ

Ուրբաթ կանուխ ժամերուն, առաւօտեան ժամը երեք-երկրուկէսին, Թուրքիոյ կողմէն հեռաձայն կու գայ, թէ մեծ թիւով զինեալներ փոխադրող մեքենաներ կը բարձրանան դէպի Սեւ Աղբիւրի սահմանը: Յաճախ այսպիսի լուրեր կու գային, թէ՛ հայ զինեալ տղոց, թէ՛ ալեւի դէմքերու եւ թէ մոլխապարաթին, սակայն յարձակում չէր իրագործուեր: Քանի-քանի անգամներ ահազանգային վիճակ ստեղծուեցաւ Գարատուրանի ծովափին, Կիւնիկ²⁷ լեռան կածաններու անցքերուն մօտ, Գարատաչի, Սեւ Աղբիւրի, Ներքի Գիւղի եւ Տուզաղաճի կից սահմանային գօտիներուն վրայ: Տղաք վարժուած էին այլեւս ու շատ լուրջի չէին առներ:

Պատահած էր, որ այսպիսի զգուշացումներէ ետք, երբ բան չէ պատահած, ժողովուրդի մէջ շրջած էին այնպիսի ամբաստանութիւններ, թէ շրջանի զինեալ տղաքը իբրեւ դիտումնաւոր կերպով որոշ կէտերու վրայ ժողովուրդը զբաղցուցին, այլ տեղերէ մաքսանենգութիւն կատարելու համար: Հետեւաբար՝ խումբ մը կը վախնար յետագայ ամբաստանութիւններէ, ուրիշ խումբ մըն՝ ալ շատ անհաւանական կը նկատէր նման յարձակում մը, ինչպէս նախորդ պարագաներուն: Ամէն պարագայի՝ հերթապահ պահակներէն շատեր իրենց դիրքերուն վրայ կ'ըլլան այդ գիշեր:

Լուրը հասնելէն ետք Սեւ Աղբիւրի եւ Տուզաղաճի ալեւի կարգ մը ընտանիքներ սուսուփուս պատրաստուելով կը հեռանան իրենց տուներէն: Այդպէս կը պատմէին պահակութեան ելած հայ տղաքը:

Քեսապի կառավարիչը՝ Իհսէյն Էլ-Հալապին, ստուգելու համար կացութիւնը, գիշերանոցով, առաջինը կը բարձրանայ Թեքնեճոքի ոստիկանատունը: Առաւօտ հինգուկէս էր:

²⁷ Կիւնիկ - Գարատուրանի հովիտին հիւսիսային լեռնագօտին:

ճամբան կ'անցնի Սեւ Աղբիւրի կողէն ու գիւղի բարձունքին, վերջին տան կողքին, երկուքի կը բաժնուի. մին կը թեքի աջ ու կը տանի Սեւ Աղբիւրի ոստիկանատունը, ուրկէ թրքական տարածքներն ու ճամբաները շատ յստակ կ'երեւին, իսկ միւսը կը թեքի ձախ՝ հիւսիս-արեւմուտք, ու բարձրանալով՝ կը տանի Թեքնեճոքի ոստիկանատունը, ուրկէ կ'երեւին Քեսապն ու ամբողջ արեւելեան շրջանը: Ճամբու աջին Թուրքիա է, ուր իւրաքանչիւր հարիւր-երկու հարիւր մեթրի վրայ սահմանապահ զինուոր մը կը հսկէ՝ մէկ անձի համար շինուած պահականոցի մը մէջ:

Թեքնեճոքի ոստիկանատունէն մօտ յիսուն մեթր վեր՝ թրքական սահմանապահ ջոկատին կեդրոնն է:

Կառավարիչը Սեւ Աղբիւրէն կը թեքի Թեքնեճոք, կը հասնի ոստիկանատունն ու ամէն ինչ, ըլլայ սուրիական եւ ըլլայ թրքական կողմը, բնական ու խաղաղ կը գտնէ: Ո՛չ մէկ անօրինակ ու կասկածելի շարժում:

Հինգ վայրկեան ետք, Քեսապի մոլխապարաթի մեծաւորը իր ընկերակիցներուն եւ տոչքայի²⁸ մը հետ կը հասնի ոստիկանատան մօտիկ սարահարթին եզերքը: Անոր կ'ընկերանան խումբ մը քեսապցի եւ ալեւի զինեալներ եւս: Յիսուն մեթր անդին, ճամբու եզրին, խումբ մը զինեալներ կ'երեւին, պայուսակները զետին դնելու ու դիրք զբաւելու վիճակով: Երեսունի չափ պէտք է ըլլային՝ կ'ըսեն: Հայ տղաքը անմիջապէս զէնքի կը դիմեն: Մոլխապարաթի մեծաւորը կ'արգիլէ կրակ բանալ, ըսելով որ ասոնք թուրք զինուորներ կրնան ըլլալ: Ըստ վերին հրամանատարութեան՝ անոնց վրայ կրակ բանալը արտօնուած չէ: Արտօնութիւնը հրամանատարութենէն պէտք է տրուի:

Հայ տղաքը նախ թրքերէն, ապա արաբերէն կը հարցնեն անոնց ինքնութիւնը: Ոչ մէկ պատասխան: Ճիշդ այդ պահուն հրթիռ մը սուրալով թրքական վերի բարձունքէն կը պայթեցնէ ոստիկանատունը: Թուրքիոյ կողմէն ներխուժած այդ խմբակէն սաստիկ կրակ կը բացուի նախ տոչքայի ուղղութեամբ: Վարորդը կը սպանուի, իսկ տոչքան գործածող միւսը ծանրօրէն կը վիրաւորուի: Միւսները

²⁸ Տոչքա - փիքափի վրայ ամրակայուած զնդացի:

տողքան ձգած՝ կը նահանջեն դէպի Սեւ Աղբիւր, միեւնոյն ատեն կրակ բանալով այդ դիրքին վրայ: Ոստիկանատան պայթումին հետեւանքով քանի մը ոստիկաններ կը նահատակուին, կառավարիչը թեթեօրէն կը վիրաւորուի, ու հետիտուն կը փախչի Քեսապ իջնող զառիթափն ի վար, դէպի Մահտեսեաններու տուները:

Ճորճ Գ. Թիթիգեանը, Սեւ Աղբիւրի վարի թաղէն, կը պատմէ, որ ժամը ճիշդ 5.45-ին, երբ ինք կովերը կ'իջնէր, թրքական հրթիռը կը պայթեցնէ Թեքնեճոքի ոստիկանատունը: Ուրիշներ ալ կը վկայեն նոյնը: Կը տեսնէ, թէ ոստիկանատունը ինչպէս կը քանդուի, ու պատի բեկորները կը ցրուին ահագին տարածութեան վրայ: Երկու-երեք վայրկեան ետք երկրորդ հրթիռ մը կը պայթեցնէ Սեւ Աղբիւրի ոստիկանատունը, երրորդ մը կը պայթի Քեսապի մուխապարաթի կեդրոնին մօտերը, ուրիշ մը՝ սահմանադուին վրայ: Հրթիռակոծումն ու ուժակոծումը կը շարունակուին: Բոլորը նոյնը կը հաստատէին:

Թեքնեճոքի պայթումէն ետք հրասանդեր ու հրթիռներ կը տեղան Սեւ Աղբիւրի, Քեսապի, Չինարի, Քէօրքիւնէի եւ Տուզաղաճի կողմերը: Ըստ տարբեր դիրքերու վրայ գտնուող զինեալներու՝ ասոնք կու գային գլխաւորաբար հիւսիսէն, Թուրքիոյ հողերէն, մասնաւորաբար Պաշորտի²⁹ եւ Թեքնեճոքի թրքական զօրանոցներէն ու կը հարուածէին այդ դիրքերու հանդիպակաց վայրերը. ոմանք կու գային հարաւէն՝ ճեպէլ Ջահիէն³⁰, որ սուրիական հող էր ու կը գտնուէր ահաբեկիչներու կողմէ գրաւեալ տարածքին մէջ: Ասկէ եկած հրթիռները կը հարուածէին դէպի հարաւ նայող գիւղերն ու լեռնալանջերը: Կը թուէր, թէ պաշտպանուած անկիւն չէր մնացած չրջանին մէջ: Հրասանդերն ու հրթիռները կը պայթէին տուններուն մօտիկ, բնակավայրերու շրջակայ պարտէզներուն ու անտառներուն մէջ: Ասոնց կ'ընկերանայ դիպուկահար արձակագէշներու

²⁹ Պաշորտ - 1947-ին ամբողջութեամբ հայրենադարձուած գիւղակ: Մօտիկը կայ քարահանք, իսկ ասոր կից, սահմանին վրայ, թրքական սահմանապահ զօրակայան:

³⁰ Ճեպէլ էլ-Ջահիէ - Լեզի Ջուրէն արեւելք գտնուող բարձր գագաթ, Պայիրի թուրքմէններու շրջակայքին մէջ:

ստեղծած սարսափը: Տուներու տանիքներուն վրայ, բակերուն մէջ, դուրս թափած մարդոց խումբերու մօտիկ կը սուլեն արձակագէշներու գնդակները: Ասոնք կու գային հիւսիսէն՝ Թեքնեճոքի բարձունքէն, կամ արեւելքէն՝ Ջորեակի³¹ լեռնէն: Ասոնց պայթումը ահ ու սարսափ կը ստեղծէ ժողովուրդին մէջ, ու ամէն ոք խուճապահար փախուստի կը դիմէ:

Առաջին պայթիւնէն ետք թեթեւ զէնքերու ծանր բախումներ կը սկսին Թեքնեճոքի եւ Սեւ Աղբիւրի սահմանին վրայ ու Տուզաղաճի հիւսիսային ծայրամասին գտնուող սահմանադուին մօտ: Այս երեք դիրքերուն, այսինքն՝ ճիշդ սահմանագծին վրայ երկու կողմերուն բախումը անմիջական կ'ըլլայ: Քանի մը մեթր անդին գտնուող թրքական հողերէն ներխուժողներուն դիմաց այդ կէտերուն վրայ գտնուող օրինապահ ուժերուն պատասխանը չ'ուշանար:

Թեքնեճոքի վիրաւոր միաւորը առած, մուխապարաթի միաւորները եւ հայ տղաքը կը նահանջեն Սեւ Աղբիւր: Հոն սաստիկ բախում սկսած էր: Այդտեղ էին տեղացի ալեւի զինեալներն ու հայ տղոցմէ քանի մը հոգի: Հոս կը նահատակուի Մուհամմէտ Զիտանը (Գատտար), մինչեւ վերջին փամփուշտը կը կուռի ասոր Ալի եղբայրը, որուն ոտքերը փամփուշտը կը կուռի ասոր Ալի եղբայրը, որուն ոտքերը հիւանդութեան պատճառով կ'ուռին, ու չի կրնար շարժիլ: Հրաչ Փանոսեան զայն շալկելով՝ կը հեռացնէ ձակատէն:

Թշնամի արձակագէշները շուտով կը մտնեն սուրիական տարածքէն ներս ու կը տեղակայուին Սեւ Աղբիւրի վերի շարքի բարձրայարկ շէնքերուն վրայ ու անկէ կրակի տակ կ'առնեն հանդիպակաց շրջանի թաղերն ու գիւղերը:

Ներքի Գիւղի մէջ բախում չի կատարուիր, սակայն միշտ վախ կար, որ հաւանական յարձակումը այդ կողմէն

³¹ Ջորեակին լեռը - բարբառով՝ Ջուրիկուն լեռը, լեռ՝ Սեւ Աղբիւրի եւ Ներքի Գիւղի միջեւ, սահմանին վրայ:

ըլլար, այսինքն՝ Թրքական Եայլատաղէն (Օրտու)³² ու սահմանադուռին թիկունքէն բարձրացող Հին ճամբաներէն: Այստեղ, Ներքի Գիւղի արեւելքը՝ յունաց նորաշէն վանքին մօտ գտնուող ելքերուն վրայ, երկու տարիէ ի վեր Հերթափոխարար կը հսկէին Ներքի Գիւղի եւ Սայիթի մարզիկը՝ չուրջ քսան հոգի: Երբ Սեւ Աղբիւրի մէջ բախումները կը սկսին՝ Ներքի Գիւղի տղաքը կ'ուզեն օգնութեան փութալ, բայց իրենց քլաշիններով³³ չէին կրնար հասնիլ թշնամիին: Ստեփան Շեխուկեանը թրաքթորով կը փութայ Պիլանկոյը, թաթերու³⁴ գերեզմանատան մօտ, այնտեղ գտնուող մուխապարաթի տոչքան բերել տալու համար: Այդ գիշեր ինք պահակութեան ելած չըլլալուն համար զինուորական տարազ չէր հագած ու անգէն էր: Կ'երթայ ու չի վերադառնար:

Զինար գիւղի առջեւ, Պիլանկոյի արեւելեան կողմը գտնուող ալեւիններու գերեզմանատունը հաւանական անցք մը կը նկատուէր Թրքական սահմանադուռին թիկունքէն կատարուող թշնամի ներխուժումի մը պարագային: Զինարէն հայ եւ ալեւի զինեալներ կը հսկէին այդ կողմերը: Ժամը վեցին թշնամի դարանակալ արձակագէտները ահաւասիկ հոն կը սպանեն մէկ եւ կը վիրաւորեն երկու ալեւինները: Մարդիկ զօրաշարժի կ'ենթարկուին, մուխապարաթի տոչքան կրակ կը բանայ դիմացի անտառներուն ու բլուրներուն վրայ: Հակադարձութիւն չկայ: Կը վերադառնայ Քեսապ: Քիչ ետք, բանէ-բամպակէ անտեղեակ, Ստեփան Շեխուկեան կու գայ թոչքան Սեւ Աղբիւրի կողմը ուղղելու: Պիլանկոյի մեծ դարձուածքին վրայ ճամբան կը կտրեն Հինգ մօրուսաւորներ ու կը ձերբակալեն զինք:

Տուգաղաճի վրայ կը շարունակուի յարձակումը Թուրքիոյ կողմէ: Հրասանդեր ու Հրթիռներ կը թափին սահմանադուռին ու գիւղին՝ անոր յարող չրջանին մէջ, մինչեւ կամուրջին մօտակայքը: Հին թաղին մէջ, ուր կ'ապրին հայերը

³² Եայլատաղ - Թուրքիոյ սահմանամերձ չրջան՝ Օրտու չրջանային կեդրոնով: Օսմանեան չրջանին Քեսապի տարածաշրջանը կը մտնէր Օրտուի միտուրութեան մէջ:

³³ Քլաշին - թեթեւ գնդացիք, կը զանազանեն ուսականն ու չեխականը:

³⁴ Թաթ - քեսապցիք այսպէս կը կոչեն ալեւինները. հաւանաբար սկզբնապէս եղած է գաղտնախօսական բառ:

մեծամասնութեամբ, հրասանդեր չեն թափիր, ոչ ալ կրակ կը բացուի մերձ սահմանէն, բայց ձեպէլ Զահիէի կողմէ Հրթիռներ կը սուրան բարձրէն դէպի վերի գիւղերը: Այստեղ՝ Պետուրեաններու տան թիկունքին, երկու տարիէ ի վեր Հերթափոխարար պահակութիւն կ'ընէին գիւղի քանի մը տղաքը: Գիւղացիները փախուստ կու տան Ջելէպեաններու տան քովէն անցնող ճամբայով, կը բարձրանան Քէօրքիւնէ ու անկէ՝ էքիզօլուք: Տեղահանումը կը կատարուի կէս ժամուան մէջ: Տակաւին լուռ էր Լեղի Զուրի ճակատը. այդ կողմէն ոչ մէկ պայթիւն կամ կրակոց:

Քէօրքիւնէն կեդրոնական գիւղ է: Այստեղի ալեւինները մեծամասնութեամբ զինեալ էին: Հայերն ալ, տաս-տասնը-Հինգ հոգի, անձնական որսորդական թէ պետական գէնքերով պահակութեան դիրք որոշած էին Մաթըսլէքի³⁵ Հին թաղին կից, Տուգաղաճի յարող բարձունքին վրայ: Ոմանք ուրիշ դիրքերու վրայ ու խումբերու հետ այդ պարտականութիւնը կ'ընէին: Այս գիւղէն Սեւան Մանճիկեան-Աբէլեանը միակ աշխոյժ հայուհի գործիչն էր Ազգային Դիմադրութիւն (Մուգաուամէ Ուաթանիէ) կազմակերպութեան մէջ: Մաթըսլէքի բարձր դիրքէն այդ օրուան Հերթափոխները յստակ կերպով կը դիտեն սահմանադուռը, Թրքական Օրտու գիւղաքաղաքի ճամբաներուն շարժումը, Տուգաղաճի ամբողջ սահմանագիծը մինչեւ ձեպէլ Զահիէ: Ժամը չորսին կը լսուի Օրտուի մզկիթին ազանը³⁶:

- Ազանէն ետք գիշերային խաղաղութիւնը խանգարուեցաւ,- կը պատմէ գիւղապետ Շահէ Աբէլեան,- որքան որ անցնող ինքնաշարժներու լոյսերէն կարելի էր կուսել՝ շարժում կար Օրտուի շուրջ եւ ձեպէլ Զահիէի բարձունքին: Մենք սպասողական վիճակ ունէինք: Յանկարծ լսուեցան առաջին պայթիւնները Քեսապի կողմէն, յետոյ թէ՛ Հիւսիսէն ու թէ՛ հարաւէն կրակ եկաւ մեր կողմերը: Կը տեսնէինք, ձեպէլ Զահիէէն Հրթիռներ սկսան անցնիլ մեր վրայէն ու հարուածել Քէօրքիւնէն, Չազալճըզը, Չինարը: Չէինք պատկերացնել, թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ Քեսա-

³⁵ Մաթըսլէք - գիւղակ կամ թաղ՝ Քէօրքիւնէի եւ Չազալճըզի առջեւ:

³⁶ Ազան - Մզկիթի մինարէթէն արձակուած պարբերական աղօթք:

պի ու Սեւ Աղբիւրի կողմերը: Սահմանադուռէն մինչեւ Լեղի Ջուր երկարող սահմանագիծը խաղաղ էր:

Քէօրքիւնէի դիրքերուն մէջ այս հրթիռակոծումին պատասխանող գէնք չկար: Զինեալները կը քաշուին իրենց տունները:

Փախուստի խուճապը շուտով կը սկսի ամէն տեղ, գրեթէ բոլոր գիւղերուն մէջ միաժամանակ: Սեւ Աղբիւրի վերին թաղին մէջ, որ կրակագիծ էր, տասնեակ մը ալեւի ընտանիքներ կան ու մէկ հայ ընտանիք՝ Սարգիսեանները: Ասոնց Քեսապ տեղափոխութեան կ'օգնէ Աբօ Պապուճեանը՝ քանի մը անգամ այդ ճամբան երթեակելով: Հայ ընտանիքները կ'ելլեն միաժամանակ: Թեքնեճոքի եւ Սեւ Աղբիւրի զինեալները կը քաշուին Փանոսեաններու տունին բարձունքը ու կը շարունակեն դիմադրութիւնը:

Միւս գիւղերուն մէջ զինեալները առժամապէս գիւղը կը մնան, իսկ ժողովուրդը կը փախչի: Ամէն ոք իր տնեցիները հաւաքած փախուստի կը դիմէ՝ ալ ինչով որ պատահի, սեփական ինքնաշարժ, թրաքթոր, սիբլէթ³⁷, փիքափ: Բոլորը փախուստի կը դիմէին դէպի էքիզօլուք: Փախչող ընտանիքներէն շատեր, անոնք որոնք սեփական կամ վարձու փոխադրամիջոց ունէին, ուղղակի կ'իջնէին Լաթաքիա, ոմանք կը շարունակէին դէպի Պէյրութ, մինչեւ իսկ Հալէպ, ուր դարձեալ բուն կռիւնք տեղի կ'ունենային: Այս պատճառով փախչողները թաքսի չէին ճարեր: Հալէպցի Սիմոն Գահուէճեանն ու քեսապցի Ալպէո Արապեանը իրենց սեփական ինքնաշարժներով օգնեցին փախստականները Վերի եւ Վարի Պաղճաղաղ գիւղերը հասցնելու գործին:

Բնակչութեան մեծ մասին փախուստէն ետք տեղ կը հասնին զինուորական ջոկատները եւ հայ զինեալ տղաքը կամաց-կամաց կը հեռանան այդ վայրերէն: Տուգաղաճի, Զինարի եւ Չազալճրգի մէջ հատուկեանտ տարէցներ ու քանի մը ընտանիքներ կը մնային: Բանակային օգնութեան

³⁷ Սիբլէթ - մոթոր, շարժիչով հեծանիւ:

հասնելէն ետք Փանոսեաններու բարձունքին վրայ դիմադրող զինեալները կը քաշուին Քեսապ: Հոն եւս հատուկեանտ տարէցներ ու քանի մը ընտանիքներ մնացած էին:

Ոչ ոք կրնար ըսել մօտաւոր կերպով, թէ ներխուժողները որոնք եւ քանի՛ հոգի էին: Թեքնեճոքի սահմանին վրայ մերիններուն դիմաց անակնկալ կերպով ելածները կը գնահատուէին երեսունէն յիսուն հոգի: Անոնց ետին քանի՞ հոգի կար: Նոյն ժամուն բռնկած Սեւ Աղբիւրի եւ Տուգաղաճի սահմանադուռին վրայ յարձակողները, մինչեւ Զինարի մատոյցները թափանցածները քանի՞ հոգի կրնային ըլլալ: Ապա որքա՞ն էին բախումի անմիջական կէտերէն դուրս՝ Ջորեակի լեռան, Քեսապի թիկունքին՝ Չալոյէն ներս թափանցողները, սահմանադուռէն մինչեւ Լեղի Ջուր սահմանին վրայ եղողները: Ասիկա չուրջ ութ քիլոմէթր երկարութիւն մըն էր եւ բնականաբար չէր կրնար խորտակուիլ քանի մը յիսնեակով: Զինեալ ընդդիմութեան կեդրոնը, սկիզբէն եւեթ, Թուրքիոյ Հաթայի չրջանն էր, այսինքն՝ նախկին Աղեքսանդրէթի սանճաքը: Անտիոքի մէջ կեդրոնացած էին ինչպէս Սուրիական Ազատ Բանակի, ապա յետագային կազմաւորուած ու այդտեղ ժամանած միւս խմբաւորումները՝ Ճեպհաթ Նուսրան, Գաիտան, Շամ ալ-Իսլամը, Անսար ալ-Շամը: Եթեանասունէն ութսուն երկիրներէ եկած զինեալները այստեղէն կը մտնէին Սուրիա՝ չէչէն, ատրպէյճանցի, աֆղան, լիպիացի, թունուզցի, թուրք, սուրիացի թուրքմէններ³⁸ ու արաբներ, եւրոպական տարրեր երկիրներու քաղաքացիներ: Հոս կը գտնուէին անոնց զինակայանները, Հիւանդանոցները, զինապահեստները: Ըստ Թուրքիոյ դաշնակից երկիրներու իսկ յայտարարութեան՝ վաթսուն հազար զինեալ կը գտնուէր հոն: Քեսապի չրջանին մէջ գտնուող թուրք-սուրիական սահմանադուռին վերջնական փակումէն առաջ Թուրքիա ելումուտ ընող մեր

³⁸ Թուրքմէն - պատճառաւ այս անունով կը ճանչցուի Սուրիոյ մէջ սպորտ թրքալեզու այս ժողովուրդը, որ Թուրքիոյ թուրքերէն ոչնչորով կը տարբերի:

Քեսապի պատասխանատուներուն, որ ոչ մէկ յարձակում պիտի ըլլայ: Սակայն յարձակումը կը կատարուի յաջորդ առաւօտն իսկ: Հինգ Հազարնոց ամբոխ մը, մէջն ըլլալով նաև ժանտարմաներ⁴³ ու օսմանեան բանակի զինուորներ, կը խուժեն Քեսապի արեւելեան սահմաններէն ներս՝ Սեւ Ազրիբի, Ներքի Գիւղի, Տուզաղաճի, Խայիթի եւ Զինարի մուտքերէն: Շրջանի արեւելեան կողմերու ժողովուրդը Հազի կրնայ փախչիլ երկու ուղղութեամբ՝ դէպի Քեսապ եւ դէպի էքիզօլուք: Քեսապի մուտքին քեսապցի երեք Հարիւր զինեալներ երեք դիրքերու վրայ դիմադրութիւն ցոյց կու տան՝ առիթ տալով ժողովուրդին, որ փախչի դէպի Գարատուրան, դէպի ծովեզերք: Դիմադրութիւնը երկար չի տևեր: Զինեալները կը նահանջեն: Առաւօտեան ժամը տասին արդէն թալանիչները կը ներխուժեն Գարատուրան:

Փախստականներու հաւաքավայրը կ'ըլլայ Պասիթի⁴⁴ ծովափը, ուր անոնք երկու ճամբաներով կը հասնին. մէկ խումբը՝ էքիզօլուքի ճամբով կը մտնէ Լաթաքիոյ մութասարիֆութեան սահմաններէն ներս՝ Պաղճաղազ ու անկէ՝ Պասիթ. ոմանք հետիտն կը փախչին Լաթաքիա: Երկրորդ մեծ խումբը անասելի չարչարանքներով կը կտրէ Գարատուրանը եզերող լեռնաշղթաները ու կը հասնի Պասիթ: Քեսապցի գաղթականները Փրանսական նաւերով կը փոխադրուին Լաթաքիա:

Այդ երեք օրերու ընթացքին Քեսապ եւ շրջանի Հալէպի վիլայէթին մաս կազմող գիւղերը ներխուժող թալանիչներուն թիւը կը հասնի 30 հազարի: Տունները կը կողոպտուին, ամէն ինչ՝ որ կարելի էր քակել ու վերցնել. կը տանին իրեր, գործիքներ, մթերք, դուռ ու պատուհան, կենդանիներ, ապա կրակի կու տան բոլոր տունները, դպրոցները, եկեղեցիները: Բնակավայրերը մոխրակոյտի կը վերածուին: 161 Հայ կը զոհուի, մեծ մասով տուն մնացած անկար տարէցներ:

Անտիոքի ու Քեսապի ջարդերուն պատասխանատուները Անտիոքի, Ճսըր Շուղուրի, Հարեմի, Օրտուի եւ Պայիր ու

⁴³ Ժանտարմա - օսմանեան ոստիկանութիւն:
⁴⁴ Պասիթ - շրջան՝ Պասիթի հրուանդանի տարածքին, բնակիչները՝ թուրքմէն ու ալեւի:

Պուճաք⁴⁵ շրջաններու բարձրաստիճան պաշտօնեաներն ու աղաներն էին: Այս շրջաններու թուրքմէն բնակչութեան մեծ մասը, իրենց գիւղապետներուն եւ աղաներուն առաջնորդութեամբ մասնակցած են ջարդի, թալանի եւ հրձիգութեան:

Այս անգամ, 21 Մարտ 2014-ին, Ուրբաթ, թրքական պետութեան մասնակցութիւնը աւելի բացայայտ էր ահաւասիկ. իր հողերէն, իր զօրանոցներէն արձակուած էին սուրիական ոստիկանատուները պայթեցնող հրթիռները, իր հողերէն ու նոյն դիրքերէն Քեսապ կը ներխուժէին Հարեմի⁴⁶, Իտլիպի⁴⁷, Ճեպէլ Զաուիէի⁴⁸, Ճսըր Շուղուրի⁴⁹, Պոտամա⁵⁰ եւ Պայիրի մէջ «յաղթանակներ» արձանագրած ճապհաթ Նուսրայի, Շամ ալ-Իսլամի եւ Անսար ալ Շամի մուճահիտները, նոյն ծայրայեղականները, ու քիչ յետոյ դուռ պիտի բանային բուն թալանիչներուն՝ այդ շրջանի թուրքմէն բնակչութեան առջեւ:

Պատմութիւնը կը կրկնուի 105 տարի ետք. դերակատարներն ու դերերը նոյնը կը մնան:

ԱՆԱԿՆԿԱՆ ԷՐ ԱՐԴԵՕՔ ՄԱՐՏ 21-Ի ԱՌԱՒՈՏԵԱՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

2011-ի Մարտին Սուրիոյ Հարաւային շրջաններուն մէջ սկսած ցոյցերը սրտամօտ լողունգներ կը կրէին բնակչութեան մեծամասնութեան համար: Ո՞վ չէր ուզեր, որ երկրին

⁴⁵ Պայիր եւ Պուճաք - Քեսապի շրջանի Հարաւ եւ Հարաւ-արեւելեան կողմերու թուրքմէն գիւղերու շրջանակներ. առաջինը կը գտնուի Քեսապ-Լաթաքիա ճամբուն ձախ, իսկ երկրորդը՝ աջ կողմը, մինչև ծովափ:
⁴⁶ Հարեմ - Որոնդէսի հովիտին մէջ, թուրքիոյ սահմանին մօտիկ բերդաբաղաբ: ԺԱ. դարուն հոս տիրած են հայերը:
⁴⁷ Իտլիպ - նահանգ համանուն կեդրոնով, Սուրիոյ հիւսիսը:
⁴⁸ Ճեպէլ Զաուիէ - լեռնագօտի՝ Որոնդէսի հովիտին մէջ:
⁴⁹ Ճսըր Շուղուր - Շուղրի Կամուրջ՝ Քաղաք Որոնդէսի ավին, Իտլիպի նահանգ, Շուղր ու Բեգաս կից բերդերէն ոչ հեռու:
⁵⁰ Պոտամա - գիւղ՝ համանուն սարահարթի մէջ, Իտլիպի նահանգ: Այս սարահարթին մէջ ղեռ Ի. դարու սկիզբը կը գոյատևէին հինգ-վեց հայաբնակ գիւղեր՝ Գոմղայա, Մեշթէ, Այն ըլ-Հոր, Պասաբլթ:

նախ դարձան թուրքմէնական լեռներ անունով: Ասիկա Վարի Գասթալին ղէպի արեւմուտք՝ մինչեւ ծով երկարող տարածութիւնն է, որ օսմանեան իշխանութեան տարիներուն երկու շրջաններու կը բաժնուէր: Քեսապ-Լաթաքիա ճամբուն արեւելեան կողմը Պայիրի թուրքմէնական շրջանն է, իսկ արեւմուտքը, մինչեւ ծովեզերք՝ Պուճաքի շրջանը: Պուճաքին հիւսիս, Թուրքիոյ սահմանին վրայ սեղմուած է Քեսապի հայկական շրջանը: Անոր հարաւային կողմը Պասիթի շրջանի տասնեակ մը ալեւի գիւղերն են թուրքմէն գիւղերու տարածութեան մէջ:

Քեսապի շրջանի երկու մուտքերէն՝ Տուզաղաճէն ու Պաղճաղազէն, Պայիրի եւ Պուճաքի թուրքմէն մարդիկ ամէն առաւօտ հարիւրաւոր սիբլէթներով շարան-շարան Քեսապ կ'ելլէին հողագործական թէ շինարարական աշխատանքի: Քեսապի քաղաքապետութեան բոլոր հաստատութիւններուն (Ջուր, ելեկտրականութիւն, հեռաձայն) եւ կենցաղային ծառայութեանց մէջ մեծաթիւ թուրքմէն պաշտօնեաներ կային, ոմանք՝ պատասխանատու դիրքերու վրայ: Տեղացի հայերը օրին հեռու մնացած են նման պաշտօններէ: Վերջերս թուրքմէնները ամենայն համարձակութեամբ կը խօսէին ժողովրդավարութեան, ալեւիններու ստեղծած փոքրամասնական գերիշխանութեան, փտածութեան, իրենց ազգային իրաւունքներու ոտնակոխման մասին: Անգամ մը, հեռագրատան պաշտօնեաներէն Սախըր մեզի էր կապի հարց մը լուծելու համար: Ես չմած էի անոր համարձակախօսութեան վրայ, որովհետեւ կը կարծէիք, թէ չափազանց զգոյշ ու դիւանագէտ են թուրքմէնները: Այնքան համարձակ էին հիմա, որ մէկու մը քիթը դեռ չարիւնած սպառնալիքներ կը կարդային ղէս ու ղէն:

- Ձեզմէ հարիւրաւոր ընտանիքներ Քեսապէն եւ այս պետութեան տուած շնորհքներով կը հանեն իրենց հացը, միթէ աւելի լաւ չըլլա՞ր քիչ մը հեռատես ըլլալ,- հարցուցի Սախտին:

- Այս պետութեան երգը երգուած է, շուտով կը թռի,- ըսաւ՝ զիս ապահովցնելով:

Ես Սախտը կը ճանչնայի: Հիմա իր մէջ էրտողանը կը խօսէր: Թիրախը սուրիական պետութիւնն էր:

Ուրիշ կերպ մտածող մարդիկ ալ կային. Մուհամմէտը մեր հողագործն էր, ունչպար ու քիչ խօսող մարդ:

- Մենք մեր հացին ետեւէն ենք, ըսթէզ,- ըսաւ,- մենք դժգոհելու պատճառ մը չունինք, համա օլտուն ալլահա (փառք Աստուծոյ), բայց մեր մէջ գլուխ չկայ, զրգոտղներ կան, շէյխեր ու մաքսանենգներ գրաւեր են մէյտանը, ինչ կ'ուզես...:

2012-ի Յուլիսին Վարի Գասթալի գրաւումէն անմիջապէս ետք ընդդիմադիրներու ձեռքը անցան Պայիրի շրջանի թուրքմէն գիւղերը: Ծուտով Պայիրի մէջ յայտնուեցան Գայիտայի մարդիկը եւ կեդրոնացան Ռապի'ա (Նախկին՝ Կապալիէ)⁵⁵ գիւղին մէջ, որ նոյնանուն շրջանի (Նահիէ) կեդրոնն է: Անոնք արիւնոտ հաշուեյարդար տեսան տեղւոյն ոստիկաններուն հետ ու պայթեցուցին պետական հաստատութիւնները: Տեղւոյն ալեւինները փախուստի դիմեցին:

Սթանպուլի մէջ կը խօսուէր թուրքմէնական շրջանի կամ ձեպէլ Թրքմէնի ինքնավարութեան մասին: Տեղեկատուական աղբիւրներու մէջ յաճախ կը լսուէր Թուրքմէնական Ազատ Բանակի մասին: Թուրքմէնները յստակօրէն հակապետական դիրք ձեռնարկէին: Իրենց թիկունքին Թուրքիոյ սահմանը բաց էր իրենց ու երկիր ներխուժող ծայրայեղական իսլամ խմբաւորումներու համար: Թուրքմէնական ինքնավար Հանրապետութեան մասին յայտարարութիւնները, որքան ալ անիրագործելի ու փքուն ըլլային, կը մտահոգէին Քեսապի հայերը, որովհետեւ այդ երազը կը հովանաւորուէր Թուրքիոյ կողմէ, իսկ Քեսապի շրջանը կ'իյնար այդ երեւակայական քարտէզի սահմաններէն ներս:

Պայիրի եւ Պուճաքի թուրքմէններու շրջանակին մէջ յայտնի էր Հէյսամ Թոփալճա անուն մարդը, որ բնիկ Ֆազըր Հասան գիւղէն էր: Ան յայտնի մաքսանենգ մըն էր, յաճախ Թուրքիա ելումուտ կ'ընէր, քեսապցի հայերուն հետ ալ հին ծանօթութիւններ ունէր: Սահմանին մօտիկ, Տուզաղաճի

⁵⁵ Կապալիէ - նոր անունով՝ Ռապի'ա. համանուն թուրքմէնական շրջանի վարչական կեդրոնը, Նախկին Պայիրի շրջանակին մէջ:

մէջ, սահմանային մանր առեւտուրով զբաղող քեսապցիներ կը ճանչնային անոր կարողութիւնները ու կը զգուշանային անկէ: Թուրքիոյ գաղտնի սպասարկութեան գործակալ մը բլլալը յայտնի էր ու սուրիական կողմը կաշառելու գործին մէջ՝ մասնագիտացած: Պայիրի «ազատագրութենէն» ետք ան թուրքմէնական գումարտակի հրամանատար էր ու կը միտէր Պուճաքի շրջանն ալ «ազատագրել»:

Թուրքիոյ սպանալիքներէն ու թուրքմէններու ապրատամբութենէն անկախ՝ մեր աչքին առջեւ, սահմանի ամբողջ երկայնքին միւս կողմը մեզ անհանգիստ ընող ուրիշ բաներ ալ կային: Թուրքիա աննախընթաց արագութեամբ ճամբաներ կը բանար սուրիական սահմանը քերող ամբողջ երկայնքով, Գարատուրանի յարող Պաշոտի քարահանքին եւ Քեսապի վրայ Թեքնեճոքի վրայ գտնուող սահմանապահ զօրանոցներուն մէջ ընդարձակման աշխատանքներ կը կատարէր, Լաթաքիոյ մօտերը սուրիական հակօդային ուժերուն կողմէ վար առնուած օդանաւի դէպքէն ետք Գարատուրանի դիմաց երկու ռազմանաւեր կը դեգերէին միշտ, գիշեր ու ցերեկ, իսկ Ամերիկայէն հակահրթիռային Փաթրիոթ հրթիռային համակարգ ստանալու օրերուն շատ մեծ արագութեամբ ճամբայ բացուեցաւ Կասիոսի⁵⁶ հարաւային լանջն ի վեր, ուր մեծ բարձրութեան մը վրայ ժայռաբեկորներու կուտակում եղաւ, ամբարտակի պէս, ու անոր ետին երկար աշխատանքներ կատարուեցան: Այդ դիրքէն մինչեւ Լիբանան երկարող սուրիական տարածքները, շուրջ 200 քիլոմետր, կրնային լրտեսուիլ եւ ուղիղ թիրախի վերածուիլ:

Քեսապի գլխուն վրայ թշնամին կը զրահապատուէր ու մեր թուրքմէն հայրենակիցներուն մէջ մեզի հանդէպ դաւադրական խմորումներ կը հովանաւորէր:

1939-ին Աղեքսանդրէթի սանճաքի Թուրքիոյ կցումը չէ ընդունուած թէ՛ Ֆրանսական իշխանութեան տարիներուն Սուրիոյ տեղական կառավարութեան կողմէ եւ թէ յետ անկախացման շրջանին: Աղեքսանդրէթի սանճաքը, որուն

⁵⁶ Կասիոս լեռ - Հնագոյն արձանագրութիւններու մէջ Ոսգի եւ Սաֆոն, Հելլէնիզմի ատեն՝ Կասիոս, միջին դարերուն՝ Պարլերի, արաբները զայն կոչած են Ճեպէլ Ազրա (լեռկ լեռ). ունի 1750 մ. բարձրութիւն: Մինչև 1939-ի սահմանագծումը կը մտնէր Քեսապի շրջանին մէջ:

րնակչութեան հիմնական մասը տակաւին պիտի արարն է, պաշտօնապէս կը նկատուի Սուրիոյ Արաբական Հանրապետութեան անբաժանելի մէկ մասը: Սուրիական բոլոր հրատարակութիւններուն մէջ թէ դպրոցական դասագիրքերուն՝ Սուրիոյ Հիւսիսային սահմանը արեւելքէն կը հասնի Աղեքսանդրէթի հիւսիսը: Իրողապէս գոյութիւն ունեցող սահմանագիծը չկայ քարտէզներու վրայ: Արաբ-խարայէլ-սահմանագիծը չկայ քարտէզներու վրայ: Արաբ-խարայէլ-սահմանային խնդիրը կը հարցնէր ու ստիպած Սուրիոյ, որ սահմանային խնդիրներ չարծարծուին Թուրքիոյ հետ: Սուրիա իր այս սահմանին վրայ չունի սահմանապահ զօրքեր: Սահմանի պաշտպանութիւնը վերապահուած է Թուրքիոյ: Թրքական բանակի սահմանապահ ջոկատներու զօրանոցներ կ'երեւին ամբողջ սահմանի երկայնքով, քանի մը քիլոմետր մէկ: Սահմանային խնդիրներու պարագային Սուրիան կը ներկայացուի ոչ թէ բանակին կողմէ, այլ ոստիկանութեան: Ներքին պատերազմէն քիչ առաջ, երբ Թուրքիան Գարատուրանի սահմանին վրայ ճամբայ կը բանար, փորող մեքենաները իրենց թիերը մխրճեցին սուրիական հողերուն մէջ: Գարատուրանցիները աղմուկ բարձրացուցին եւ ուզեցին կասեցնել աշխատանքը՝ առարկելով որ Ֆրանսական իշխանութեան օրերուն դրուած սահմանաքարը տեղաշարժի ենթարկուած է: Թուրքիոյ կողմէ պատուիրակութիւն մը ներկայացած էր՝ քարտէզով ու փաստաթուղթերով: Սուրիոյ կողմէն Քեսապի ոստիկանութենէն ներկայացուցիչ մը կար: Գարատուրանցիք թարգմանի ու սահմանի պաշտպանութեան դերը միաժամանակ կատարեցին:

Այդ չի նշանակեր անշուշտ, որ Սուրիոյ կողմէն սահմանային հսկողութիւն գոյութիւն չունէր: Ատիկա կը կատարէին ոստիկանութիւնն ու մուխապարաթը:

Պայիրի կողմի թուրքմէն գիւղերը Գայիտայի տիրապետութեան տակ անցնելէ ետք՝ Քեսապ-Լաթաքիա ճամբան, մինչեւ Պասիթի խաչմերուկը, բնականաբար կը դառնար սահման մը պետական ուժերու եւ ընդդիմադիրներու միջև: Անկէ որեւէ պահու ընդդիմադիրները կրնային ներխուժել

ալ-ասքարի) կեդրոնները: Վերջինը կարևորագույնը կը նկատուէր. անոր կեդրոնը կը գտնուէր Հեռագրատան կից, ունէր չեւքա⁵⁹ գէնք եւ մէկ-երկու տոչքա: Մուխասպարաթի⁶⁰ երկու մնայուն անցարգելներ կային Տուգաղաճի եւ Աճամի⁶⁰ մէջ՝ ճամբաներուն հսկելու դերով: Պայիրի ընդդիմադիր զօրքերու դիմաց Ֆրընլըքի խաչմերուկը դրուած էր մուխասպարաթի մնայուն կայքի մը հսկողութեան տակ:

Ասոնց ներկայութիւնը թէեւ ապահովութիւն կը ստեղծէր, բայց բաւարար չէր կրնար ըլլալ մեծ ներխուժումի մը պարագային: Ընդդիմադիր-պետութիւն բախումին մէջ քեսապցին կրնար չէզոք մնալ, բայց երբ ընդդիմադիր կողմը ուղղակի թուրքիայէն կու գար ու թրքական օգնութեամբ՝ հայը մտահոգուելու դարաւոր փորձառութիւն եւ պատճառներ ունէր: Իրեն համար պատահածը զինեալ ընդդիմադիրներու ու պետութեան միջեւ պատերազմ ըլլալէ աւելի՝ թրքական վտանգ էր այլեւս: Ասկէ դուրս՝ ծայրայեղ իսլամական խմբաւորումներն ալ սարսափ կ'առթէին. քիչ թէ շատ չափաւորական ձեւացող Սուրիական Ազատ Բանակի դերը հետզհետէ կը խամրէր Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ:

Քեսապի մէջ մարդիկ մտահոգ էին, ինքնապաշտպանութեան հնարքներ կը փնտռէին: Եկեղեցւոյ հովանիին տակ խորհրդակցական հանդիպումներ կազմակերպուեցան: Պարզապէս խօսելու եւ զիրար լսելու առիթ տրուեցաւ: Ապահովութեան հարցերով զբաղելու համար պետութեան հետ շփումը մուխասպարաթի տեղական պատասխանատուներու ծիրէն դուրս չէր կրնար ելլել:

Սուրիոյ մէջ ժողովրդային պաշտպանութեան երկու կազմակերպութիւններ կը գործէին՝ Ազգային Պաշտպանութիւն (ալ-Տիֆաղ ալ-Ուաթանի) եւ Ազգային Դիմադրութիւն (ալ-Մուգաուլամէ ալ-Ուաթանի): Մին կը գործէր չիլալ Ասատի, իսկ միւսը՝ Ալի Քէյիալիի հրամանատար-

⁵⁹ Չեւքա - փիքափի ամրակայուած հակօդային գնդացի:

⁶⁰ Աճամ - քանի մը տնուոր ունեցող թաղ՝ Էքիզուլքի կապուած, դէպի Պաղճաղազ գացող ճամբուն վրայ:

րութեան տակ: Ասոնց միջոցով չըջաններու մէջ կազմուած էին տեղական զինեալ ժողովրդային մարմիններ (լիժան շաապիէ): Տեղւոյն մուխապարաթը կ'առաջարկէր այդպիսի մարմին կազմել նաեւ Քեսապի մէջ ու զէնք տրամադրել ըրոր ատակ մարդոց: Տրամադրուած զէնքը քլաշին մըն էր՝ վաթսուն-հարիւր փամփուշտով: Քեսապի ալեւինները զինուեցան այդ խողովակով:

Քեսապի հայոց մէջ երկուութիւն ստեղծուեցաւ: Ազգային-եկեղեցական մարմինները խուսափեցան այդ գետնի վրայ յատակ դիրքորոշում մը կայացնելէ, բայց ներքին ձեւով չքաջալերեցին պետութեան խողովակով ու անոր հովանաւորութեան տակ զէնք ընդունիլը: Ատիկա, ըստ իրենց, փաստօրէն ընդդիմադիր ուժերու դէմ դիրք բռնել կը նշանակէր: Դաշնակցութիւնը, որ փաստօրէն չըջանի հայութեան ազգային, եկեղեցական, կրթական ու մշակութային կեանքը իր հակակշիռին տակ կը պահէր, շատերը հեռու պահեց այդ «արկածախնդրութենէն»՝ ասոր փոխարէն գրոյցներ տարածելով, որ ինք լուրջ «հաւաստիացումներ» ունի այն մասին, որ Քեսապի սահմանը «կարմիր գիծ» է ահաբեկիչներուն համար, եւ թէ երբեք զինեալ ապստամբները պիտի չմտնեն Քեսապ, իսկ հակառակ պարագային՝ ինք ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ունի: Այս կեցուածքը Լիբանանէն ներմուծուած «զրական չէզոքութիւնն» էր, թէեւ Սուրիոյ մէջ պատահածը բացայայտօրէն Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին հետ նմանութիւններ չունէր:

Ժողովրդային պաշտպանութեան ջոկատներուն մասնակից դառնալու կամ չդառնալու հարցը ձգուեցաւ անհատներու ընտրութեան: Քանի մը երիտասարդներ մտան այդ մարմիններուն մէջ, ոմանք՝ իբրեւ վարձկան: Վերջինները պետութեան կողմէ կը վճարուէին ու պարտաւոր էին որեւէ ատեն մարտական գործողութիւններու մասնակցիլ որեւէ մէկ վայրի մէջ: Ասոնք ընդդիմադիրներու կողմէ կոչուեցան «Շապալիհա», ինչպէս կը կոչուէին մուխապարաթի մարդիկն ալ: Անոնցմէ ոմանք տարբեր վայրերու մէջ մարտական գործողութիւններու մասնակցութեամբ հոչակ ձեռք բերին, բայց պատճառ հանդիսացան, որ թուրքմէն ընդդիմադիրներու (Ահրար Թրքման) կողմէ «դատապարտեալ»-

ներու ցանկին մէջ առնուին: Թրքական մամուլն ու հեռուստացոյցը Քեսապի մէջ ԱՍԱԼԱ-ի մասին կը խօսէին: Ասիկա անշուշտ թշնամական զրպարտութենէ անդին չէր անցներ, բայց, ինքնին, աւելի բացայայտ կը դարձնէր քեսապահայութեան սպառնացող վտանգը:

ՎՏԱՆԳԸ ՏԱՆ ՄԷՋ

8 Օգոս. 2012-ին վտանգը Քեսապի աւելի մօտեցաւ: Այդ գիշեր յարձակում կ'ըլլայ Տուզաղաճի սահմանին վրայ: Ընդդիմադիր զինեալները, հարաւէն թափանցելով, յարձակում կը կազմակերպեն Քեսապ-Լաթաքիա մայրուղիին վրայ՝ Լեղի Զուրի ոստիկանատան, Ֆրընլըքի եւ Տուզաղաճի մուխապարաթի կայքերուն վրայ՝ յայտնապէս նպատակ ունենալով սահմանադրան ճամբուն գրաւումը: Մաստակ ունենալով տեղի կ'ունենան: Մօտաւորապէս ժամ մը ետք ընդդիմադիրները կը քաշուին՝ զոհեր ձգելով անտառին մէջ: Ընթացքին՝ ճամբուն երկու կողմերուն վրայ գտնուող տասնեակ մը հայ տուններու բնակիչները կը պարպեն գիւղը ու կը փախչին Քեսապ:

Դէպքին վրայէն լուռ անցաւ աշխարհը, գրեթէ տեղեակ չեղաւ նաեւ Քեսապը:

Այդ գիշեր Լուսին քրոջս կրտսեր տղան՝ Սեւակ Պապուճեանը, քանի մը լակոտներ բերած էր Յակոբիկին: Փորձանք: Առաւօտ կանուխ, Յակոբիկը չարթնցած, լակոտներէն մէկը պահեց իրեն, միւսները դրի տուփի մը մէջ, իսկ Յակոբիկի մտերմութեան կապուած մեր բակի որսորդ շունը՝ Մաքսը, հրեցի ինքնաշարժիս անտուկին մէջ ու Քեսապ ելայ: Դեռ փողոցը մարդ չկար: Որոշ խղճաու Քեսապ ելայ: Դեռ փողոցը մարդ չկար: Թափեցի յայտնի թարգհարութեամբ մը երկու լակոտները թափեցի յայտնի թարգհանիչ Նիզար Ուալիլիին տան մօտերը՝ մտածելով որ քիչ ետք մանր տղաք կը գտնեն ու կը խնամեն: Սուրացի դէպի հարաւ: Պիլանկոյի մօտ, ճամբուն մէջտեղը ինքնաշարժ մը կեցած էր, իսկ պատուհանին յենած ճամբորդ մը վարորդին հետ կը զրուցէր: Քեսապցիներ էին: Զեռքով բարեկեցի ու

չրջանց կատարեցի: Գուրսի մարդուն ձեռքի շարժումը բարեւէ աւելի «ո՛ւր կ'երթաս»ի կը նմանէր. ժպտացի՝ «ա՞յս ժամուն» աւելցնելով: Անկէ անդին մարդ-մարդասանք չկար: Զախիս՝ սահմանադուռին ուշադրութիւն չզարձուցի: Բայց զարմացած էի: Այս միջազգային ճամբան լրիս ամայի էր. գոնէ Հողագործներ պէտք է երեւէին Հոս ու Հոն: Կեցայ ճամբու եզրին, բացի սնտուկը: Մաքսը վար ցատկեց, նայեցաւ խիտ անտառին, կարծեց որսի հրակէր է երեւի, պրկուեցաւ, հա՛Փ ըրաւ, ցատկեց առաջին թուփերուն վրայէն ու անհետացաւ անտառին մէջ:

Քիչ անդին, Տուզաղաճի մուխապարաթի կայքն էր, ոչ որ կար: Անորոշութեան վախը անհանգիստ ըրաւ զիս: Չելէպեաններու ազարակին մօտէն բարձրացող ճամբայէն ելայ էքիզուրք:

Քենեկալս՝ Ժիրայր Աչըգեանը, արդէն պարտէզ գացած էր:

- Ժիրայրին ուզած երկու շուները բերի,- ըսի Սեւանին:

- Ժիրայրը որձ շուն կ'ուզէ,- ըսաւ ան:

Ապշած՝ նայեցայ: Չի բաւեր տասը-տասներկու քիլո-մեթր քալելս՝ դեռ լակոտներուն որձն ու մատակն ալ պիտի զանազանեմ եղեր,- մտածեցի:

Վաչուկը ելաւ քնատ աչքերով, շրթունքները սեղմած, աչքերը կկոցած՝ դարձուց լակոտները, զննեց ու՝

- Թափէ՛, երկուքն ալ մատակ են,- ըսաւ:

- Այ քեզ բան, հիմա ի՞նչ ընեմ այս քոյրերը,- մտածեցի:

Անցայ էքիզուրքի գերեզմանատան բլուրին աջ կողմը, Իսքան Ասքարիի՝⁶¹ դատարկ տուններէն վար իջայ. ասֆալթապատ ճանապարհն ալ վերջացաւ. դէպի Մեղրաձոր ու Քազուրլու⁶² գացող ճամբաներու խաչմերուկին տուփը պարպեցի:

- Հովիւ մը քիչ ետք կը գտնէ ձեզ,- ըսի:

Գեղեցիկ բնութիւն էր:

Յանկարծ սաստիկ հրացանաձգութեան ձայներ լսուեցան: Հեռուէն կու գային, Փրընլըքի կողմերէն: Հեռացայ այդ վայրէն, որ մի քանի ժամ ետք տխուր դէպքի մը երջանիկ վերջարարին հանդիսավայրը պիտի ըլլար:

Վերադարձայ Գարատուրան, ամչնալով մանկական սատխմար խաղս պատմելէ կնոջս՝ Հիւտային:

- Ուր մնացիր, խորհեցայ՝ Հալէպ գացիր, ասկէ ետք սա բլիջայինը գրպանեղ մի՛ հաներ հաճիս:

Ու պատմեց, թէ գիշերը ի՞նչ պատահեր է Տուզաղաճի մէջ: Շշմած էի: Վախկոտները երբեմն բախտի բերմամբ քաջի անուն կը վաստկին: Այդ օր ես կրնայի այդ բախտին արժանանալ: Սակայն բացը չտուի:

Յանկարծ քոյրս՝ Լուսինը հեռաձայնեց, թէ՛ եղբայր, Աբօն տղոց հետ գացեր էր, գէշ լուր առինք, չո՛ւտ եկուր:

Ուրեմն՝ Աբօն Տուզաղաճի դէպքերը լսելէ ետք Քեսապ կ'ելլէ եւ ընկերներու կը հանդիպի: Կ'որոշեն այցելել Փրընլըքի մուխապարաթի անցարգելը, ճաշ, աղանդեր, զովացուցիչ ու սիկարէթ տանիլ, «անցած ըլլայ» ըսել: Ատիկա, իբրեւ քեսապցի, պարտականութիւն կը նկատեն: Վահէ Փանոսեանին հետ կ'ելլէ Սարգիս Գալեմտէրեանը, իսկ Աբոյին հետ՝ Եզեկիէլը, Սարգիսի երէց եղբայրը: Բոլորն ալ երեսունէ վեր, միայն Վահէն ամուսնացած: Կ'իջնեն Լեզի Զուր ու կը բարձրանան Փրընլըքի կողմը: Հալէպ եւ Լաթաքիա ճամբաբաժանին յիսուն մեթր մօտեցած՝ Վահէն կը նկատէ, որ պահակակէտին վրայ սուրիական դրօշակ չկայ, այլ կան Գայիտայի դրօշներ: Սեւազգեստ զինեալներ կը վխտան հրապարակին վրայ: Վահէին քշածը Քիա մակնիշով փոքրիկ ինքնաշարժ է. ճամբուն մէջ կը դառնայ ու «փախէ՛ք, տղա՛ք» կ'ըսէ միւսներուն: Աբոյին ինքնաշարժը երկար փիքափ էր, չի կարողանար մէկէն պտոյտ ընել ու ետ դառնալ, ստիպուած կը փորձէ ետանց ընել, ինքնաշարժը կը մարի: Եզեկիէլ նկատելով որ Գայիտայի առաջին դիրքի զինեալը կը պատրաստուի կրակ բանալ՝ ինք կը բանայ կրակը: Բոլորը դիրք բռնելու համար կը վազեն դէպի

⁶¹ Իսքան Ասքարի - էքիզուրքի մօտ, բանակի նախաձեռնութեամբ կառուցուած ամառանոցային տուններու համալիր, անբնակ:

⁶² Քազուրլու - լեռնանոց՝ Տուզաղաճի եւ Լեզի Զուրի միջեւ: Ըստ աւանդութեան՝ Հոս Սուլթան Սելիմ Ա.ի զօրքերը ցցի վրայ կը նստեցնեն տեղւոյն հայ եւ հոռոճ մահապարտները. ասկէ անունը՝ քազուրք>ից:

խաչմերուկին շուրջ գտնուող թումբերը: Մինչ այդ՝ Աբօն, խորհելով որ ինքնաշարժը պիտի չբանի, կը ցատկէ դուրս ու կը մագլցի բլուրն ի վեր: Եզեկիէլը կը նկատէ Աբոյի փախուստը, կը ցատկէ ղեկին առջեւ, կ'աշխատցնէ ինքնաշարժը ու կը շարունակէ կրակ բանալ՝ մինչեւ որ ընկերը կ'անցնի գագաթը:

Ինքնաշարժը բազմաթիւ հարուածներ ստացած էր կողմերէն, ապակիներէն ու անիւէն: Եզեկիէլ այդ վիճակով կը քշէ ու պարբերաբար ետ-ետ կը կրակէ: Անոնց ինքնաշարժները կը հալածեն զինք մինչեւ Լեղի Զուրի բարձունքը:

Եզեկիէլ վստահ էր, որ ընկերը փրկուած է: Աբօն Ֆրընլըքէն մինչեւ էքիզօլուք երկու լեռնագօտի ու ձոր պէտք է կտրէ: Առաջին բլուրը ացնելէ ետք կը նկատէ, որ զիմացի բլուրներէն եւս իր վրայ կը կրակեն: Կը մտնէ թփուտներուն մէջ, շապիկը կը փռէ թուփի մը վրայ ու կը վազէ:

- Շապիկովս բաւական զբաղեցան,- կը պատմէր ան:

Բանակայիններ իջան էքիզօլուքի կողմէն, այդ շրջանը տակնուվրայ ընելու համար: Ժամեր անցան:

Աբօն հաւանաբար յայտնուէր էքիզօլուքի առջեւ: Ճորճ քեռայրիս հետ անգամ մը իջանք մինչեւ հոն, ուր շնիկները թողած էի առտուն: Կոխները կը շարունակուէին 45-ի կողմերը: Կրկին վերադարձանք Քեսապ: Նուշիկ Ինճեճիքեանն ու ընկերները գացած էին զինուորներուն հետ: Ի վերջոյ լուր եկաւ, որ Աբօն գտնուած է: Կրկին վերադարձանք նոյն տեղը: Տասնեակներով ինքնաշարժներ հասան ու շարունացան այդ հարթութեան մէջ: Հոն էին քեսապցի առաջին հայ զինեալները՝ քանի մը հոգի: Հոն էին բազմաթիւ ուրիշ հայրենակիցներ, որոնք տակաւին դէմ էին ժողովրդային զինեալ ջոկատներու կազմութեան գաղափարին:

Քաղուքլիի կողմէ քանի մը ինքնաշարժներ երեւցան: Աբօն իջաւ քրտինք ջուրի մէջ: Ողջագուրման պահ էր: Եզեկիէլը եւ ընկերները ուրախութեան կրակ բացին:

- Գիտէ՞ք, տղաք,- ըսաւ Եզեկիէլ,- այս զէնքը ինչո՞ւ տրուեցաւ մեզի. որպէսզի մեր գերեզմանը անով փորենք, ի՞նչ պէտք է մեզի այս կոխը,- ու զէնքը չպրտեց գետին:

Ոչ որ կ'ուզէր իսկապէս, բայց մենք եւս, կամայ-ակա-

մայ, զէնքը գետնէն վերցնելու եւ ինքնապաշտպանութեան զիմելու պարտաւոր էինք: Թ՛չնամին կը մօտենար:

Յաղթ, բարձրաճակատ ու ճերմկցող մագերով այս երիտասարդը իր շարժումներով եւ ձայնով կը տպաւորէր նայողը, ու կը մտածէի, որ այս տղան ծնած էր հայ բեմին նոր խորէն Աբրահամեան մը ըլլալու, բայց տեսէք, թէ ի՞նչ եղաւ:

Երբ տուն հասանք՝ Սեւակ հարցուց.

- Քեռի՛, շնիկներն ալ զիմաւորութեան տարեր էիր:

Ժպտացի: Իրօք, շնիկները ճամբայ գտած՝ էքիզօլուք կը բարձրանային:

Ուրեմն՝ 8 Օգոստոս 2012-ի Տուզաղաճի կողմէն ձախողած յարձակման յաջորդ օրը ըմբոստները կը գրաւեն Ֆրընլըքը, թիւ 45 բլուրը, կը թափանցեն նաեւ Գասթալ Մաաֆ ու կը փորձեն կտրել Պասիթ-Լաթաքիա ճամբան: Բանակը այս անգամ խիստ վարուեցաւ: Գասթալ Մաաֆէն ու կրակագիծի վրայ գտնուող միւս գիւղերէն հեռացան թուրքմէնները:

Այդ օրուրնէ ի վեր Լաթաքիա տանող Տուզաղաճ-Գասթալ Մաաֆ ճանապարհը փակուեցաւ ու փոխարինուեցաւ էքիզօլուք-Պասիթ աւելի երկար ճանապարհով: Լեղի Զուրի մէջ զինուորական ջոկատ մը տեղակայուեցաւ թնդանօթով: Ֆրընլըքի խաչմերուկը եւ թիւ 45 բլուրը կրկին անցան բանակին հակակշիռին տակ, եւ Լեղի Զուրէն մինչեւ Պասիթի խաչմերուկը մնաց ամէնօրեայ ճակատումի գիծը. իրակախութեան մէջ, ոչ միայն դէպի հարաւ իջնող այս գիծը, այլ Լաթաքիոյ նահանգին ամբողջ հիւսիսը, Պասիթի խաչմերուկէն մինչեւ Պալուրանի⁶³ ամբարտակը ու անկէ մինչեւ Սալմա⁶⁴, միանալու համար Իտլիպի, ապա Հալէպի նահանգներու հիւսիսային ճակատներուն:

⁶³ Պալուրան - ալեւի գիւղ՝ Քեսապ-Լաթաքիա ճամբու կիսուն, կայ համանուն ամբարտակ:

⁶⁴ Սալմա - գիւղաքաղաք՝ Լաթաքիոյ արեւելեան լեռներուն մէջ. հոս կեդրոնացած են ծայրայեղ իսլամական ընդդիմադիրները:

Լեզի Զուրի թիկունքին՝ ճեպել Նսրրի վրայ եւս, սուրի-ական բանակը թնդանօթ մը տեղակայեց աւելի ուշ:

Այստեղ վտանգուած առաջին գիւղը Տուգաղաճը կը մնար: Ընդդիմադիրները յաճախ կը փորձէին ճեղքել գիւղի տարածութիւնը ու հասնիլ սահմանադուռ: Գիւղացիները քանի մը անգամ ստիպուած, առժամաբար, իսկ կարգ մը ընտանիքներ՝ մշտապէս պարպեցին գիւղը ու տեղափոխուեցան Քեսապ: Այրերը մնացին գիւղ:

- Ասոնք մեզ հանգիստ պիտի չլծողուն, կամաց-կամաց պիտի մօտենան ու Քեսապը գրաւեն,- կ'ըսէին ոմանք:

- Անոնց միտքը Ֆրընլըքէն ծով՝ Պասիթ իջնելն է, մենք չենք անոնց նպատակը,- կ'ըսէր ուրիշ մը:

- Երկու պարագային ալ մեզի համար հոս անհնար պիտի ըլլայ մնալ,- կ'ըսէր երրորդը:

Ամէն պարագայի, յատկապէս Լեզի Զուրի զօրակայանը Քեսապի բնակչութեան վստահութիւն ու հաւատք կը ներշնչէր: Կարելի է ըսել, որ Պասիթի ու Քեսապի շրջաններուն պահպանութեան համար ամէնէն կարեւոր կոռուանը կը հանդիսանար. հարաւ-արեւելքէն եկող թուրքմէնական ու ծայրայեղ իսլամական վտանգը կը կասեցնէր: Բանակին օգնելու Քեսապի քաղաքապետարանի առաջարկին տեղուոյն հոգեւոր եւ աշխարհիկ իշխանութիւնները, հայ եւ ալեւի, ընդառաջեցին կարելի միջոցներով: Անոնք ստանձնած էին զօրքին պարենաւորման պարտականութիւնը: Ամէն օր յատուկ ճաշ կը պատրաստուէր ու կաթսաներով կը փոխադրուէր զօրակայան: Մթերքը կը հայթայթուէր ժողովրդային հանգանակութիւններով, նուիրատուութիւններով: Այս գործին մէջ ներդրում ունեցան մանաւանդ արտասահմանի մեր հայրենակիցները, որովհետեւ տեղացիք տնտեսապէս անձուկ պայմաններու մէջ ինկած ըլլալով անկարող էին պէտքը գոհացնել: Ճաշը սկզբնապէս կը պատրաստուէր Քեսապի ճաշարաններէն մէկուն մէջ: Աւելի ուշ՝ ճաշի դրութիւնը փոխարինուեցաւ չորեղէնով, սիկառէթով ու նման նուէրներով: Զօրակայանին հետ քեսապցիներու շփումը ամէնօրեայ էր: Այդ գետնի վրայ մեծ պատասխանատու-

ութիւն կ'իյնար Քեսապի քաղաքապետ Վաղգէն Զափարեանի եւ Աւանային Սորհուրդի անդամ Վահագն Դաղարեանի ուսերուն: Անոնց ամէնօրեայ այցելութիւնը այդ ճակատին՝ կը միտէր հաւատք ներշնչել ժողովուրդին, Քեսապի բնակչութեան՝ հայ, ալեւի ու գաղթական արարներու, թէ բանակը արթուն է ու ամէն թափանցումի արգելք կրնայ ըլլալ:

2012-ի Հոկտեմբերին եւ ստիպուած էի ընդառաջելու Հայէպէն եկող կանչերուն ու, միամեայ ընդմիջումէ մը ետք, գործի վերադառնալու: Ամրան, 12 Օգոստոսին, ութսունհինգ տարեկանին՝ մայրս յանձնած էինք հողին, ու այլեւս Քեսապ մնալու համոզիչ պատրուակ չունէի: Ինչ խօսք, կարօտ մըն ալ կար. ճեմարանը, հայերէնի դասապահերը, Համազգայինի Հայագիտական Հիմնարկի լեզուի դասերը, ամէն, ամէն ինչ, որ կապ ունէր վերջին երեսունվեց տարիներուս հետ:

Ընտանիքս գիւղ ձգած՝ իջայ Հայէպ:

Պատերազմ էր Հայէպի քանի մը կողմերուն վրայ: Մարդիկ վարժուած էին անընդհատ կրակոցներուն ու պայթիւններուն: Հայէպի շրջակայքին եւ կարգ մը արուարձաններու մէջ գտնուող հայերը մեծապէս տուժած էին: Նախապէս ամբողջապէս հայաբնակ ճեպել Սէյտիի, Հեյլիքի, Պոսթան Փաշայի, Սախուրի եւ Նոր Գիւղի արեւելեան մասին մէջ տակաւին գոյութիւն պահող հայ ընտանիքները լքած էին ամէն ինչ ու տեղափոխուած ազգ. մարմիններու տրամադրած կացարաններու մէջ եւ բարեկամներու մօտ. ոմանք մեկնած էին արտասահման եւ Հայաստան: Նոր Գիւղի Ս. Գէորգ եկեղեցին քանդուած էր, Պոսթան Փաշայի Հայ Մերանոցը՝ պարպուած: Պարպուած էին նաեւ Նոր Գիւղի Հիւսիսային պողոտային վրայ գտնուող չէնքերը: Գործարանային թաղամասերու մէջ գտնուող հայոց գործատեղիներն ու գործարանները ի շարս այլոց կողոպտուած էին, ու կապուտը՝ Թուրքիոյ մէջ վաճառքի դրուած:

Նոր Գիւղի եւ Հին քաղաքի մեր բոլոր կրթական հաստատութիւնները (Ազգ. Սահակեան, Զաւարեան, քաղաքի Հայկազեան վարժարանները, Նոր Գիւղի Հայկազեան ման-

կատարուեցր) փակ էին: Բերիոյ Թեմի կրթական գործը կեդրոնացած էր Սուլէյմանիէ թաղամասին մէջ՝ Ազգ. Կիւպլեկեան վարժարանին եւ Ս. Վրացեան ակումբի (նախկին Կիւպլեկեան վարժարանի) շէնքերուն մէջ: Կը գործէին նաեւ Բարեգործական, Կրթասիրաց, Մխիթարեան, աւետարանական Բեթէլ, Հայ կաթողիկէ Զուարթնոց վարժարանները: Կիւլիկեան վարժարանը աշակերտները համախմբած էր ակումբին մէջ: Կարգ մը դպրոցներու աշակերտութեան թիւը մեծապէս նուազած էր: Կանոնաւոր դասընթացք գոյութիւն չունէր: Գլխաւորաբար պրովէի եւ պաքալորիայի աշակերտները, պետական քննութեանց պատրաստուելու համար, աւելի կանոնաւոր կերպով կը հետեւէին դասընթացքներուն: Կը հասկնայի վիճակը. այդ կարգերու աշակերտները պէտք է ներկայ ըլլային դպրոց ու հետեւէին Հայերէնի դասերուն, այլապէս կը զրկուէին Հայկական վկայականներէ: Հայերէնի ուսուցիչին ներկայութիւնը պիտի քաջալերէր աշակերտները դպրոց գալու, այլապէս տնային պայմաններու մէջ ալ կարելի էր պետական քննութիւնները պատրաստել: Ճեմարանի ԺԲ. կարգի դասերը կ'ըլլային Ս. Վրացեան ակումբի շէնքին մէջ: Բերիոյ Թեմի Առաջնորդարանի դիւանատունն ալ հոն տեղափոխուած էր: Կանոնաւոր դասընթացք տեղի կ'ունենար: Կը զգայի, որ աշակերտներս Հայերէնի եւ Հայ գրականութեան պահերը հաճոյքով ու արբեցութեամբ կ'անցընէին: Ինչ լաւ էին:

Ապրուստ ճարելու դժուարութիւն կար. ելեկտրականութիւնն ու ջուրը յաճախ կը կտրուէին, հեռաձայնային կապերը կ'անջատուէին: Մարդիկ, շատերը անգործ էին, նպաստի կարօտ: Աղքատութիւն կար: Դժուար է ըսել, բայց փողոցներուն անկիւնը թեւէդ բռնող ամչկոտ հայ մուրացիկներ ալ կային:

Տունս կը գտնուի Նոր Գիւղի մէջ: Շէնքի մուտքէն քիչ անդին մեծ փողոցն էր, ուր յաճախ կը զոնգար արձակագէնի գնդակը: Պէտք է պատերուն քսուելով, ապա վազքով անցնէիր փողոցը: Հոն քանի մը զոհեր ալ ինկած էին: Կը ծիծաղէի վիճակիս վրայ: Թաղը կիսովին դատարկ էր: Կենցաղային սպասարկութեան բոլոր խանութները փակ էին:

Խնկքս միտքս Քեսապ էր: Յակոբս դպրոց կ'երթար,

գիւղը խաղաղ էր, բայց մտահոգիչ լուրեր կը հասնէին Լաթաքիոյ Հիւսիսային շրջաններէն ու Որոնդէսի Հովիտի կողմերէն: Ընդդիմադիրները հող կը գրաւէին, գաղթականներ կը խուժէին դէպի համեմատաբար խաղաղ շրջաններ:

Տասնհինգ օր տեւեց ուսուցչական ասպարէզիս վերջին փուլը: Որոշած էի վերադառնալ գիւղ: Ուսուցչուհի մը պիտի կարողանար շարունակել դասերս: Վերջին պահուն դասարանին մէջ պարապ աթոռ չկար: Բոլորին նայուածքները կը տեսնեմ հիմա սեղանիս վրայ: Ինչ գիտնային, որ ես կը պատրաստուիմ լքելու զիրենք: Տեսակ մը յանցաւոր կը զգայի:

Ես կը զարմանայի Հայրենակիցներուս լաւատեսութեան վրայ: Դեռ ականջիս կը հնչէ Սեւան Ծահպագեանին դիտողութիւնը, թէ «Պարոն Յակոբո՛ր, լաւ պիտի ըլլայ, լաւ պիտի ըլլայ»: Մարիա Գաբրիէլեանը նոյն աշխոյժով կը պատրաստէր իր թղթակցութիւնները հալէպահայ կեանքի մասին: Ֆիմի Յակոբեանը կը ծրագրէր շուտով սկսիլ հայագիտական դասընթացքները.

- Միակ հաստատութիւնն է, որուն դիմորդներուն թիւը աւելցաւ,- կը պատմէր ան:

Վերադարձս դժուար եղաւ: Քանի մը քիլոմետր մէկ ստիպուած էինք իջնել միքրոպասէն, իջեցնել ապրանքները ու սպասել խուզարկութեան արարողութեան աւարտին: Քանի մը տեղ, ճամբան փակ ըլլալուն համար, վարորդը փոխեց իր ուղեգիծը: Որոնդէսի Հովիտին արեւմտեան լեռնաշղթային ստորոտին, բոլորովին անծանօթ ճամբայէ մը բարձրանալ ստիպուած էինք: Անձրեւ կը տեղար: Ինքնաշարժը չէր յառաջանար: Ճամբորդները ստիպուած էին հետիոտն բարձրանալ այդ ոլորաններէն մինչեւ Ըսլընֆէ գիւղի մօտիկ գագաթը: Լրիւ թրջուած էի, ջուրը կը ճողփէր կօշիկներուս մէջ: Ամէն պարագայի՝ ինձի համար գոնէ, գերագոյն հաճոյք էր այդ մագլցումը ու վերէն, գագաթէն դիտել Որոնդէսի Հովիտի ամբողջ համայնապատկերը: Կարգ մը տեղերէ ծուխ կը բարձրանար: Պատերազմական բուռն վիճակ կար հիւսիսի շրջաններուն մէջ:

Մանր մարտեր կային ճարը Շուղուրէն մինչեւ Հարեմ երկարող Որոնդէսի հովիտին մէջ: Միջին դարերուն հայ հոծ բնակչութիւն մը ունեցող այս շրջանին մէջ մնացեր էին միայն եագուպիէ եւ Գնիէ արաբախօս հայ գիւղերը: Ճապահաթ նուարա սպառնալիքներ կը հասցնէր հայոց, կը պահանջէր եագուպիէ գիւղի առաքելական հայոց հոգեւոր հովիւ Տ. Վարդան քհն. Մարտիրոսեանի գլուխը՝ զայն ամբաստանելով իբրեւ իշխանութեանց հետ գործակցող անձ մը: Ասիկա կը նշանակէր նաեւ աւելին: Պատահեցաւ անխուսափելին. տարեվերջին ինկան նաեւ այս գիւղերը, շատերը փախան Հայկազ, ճարը Շուղուր, Լաթաքիա:

25 Դեկտ. 2012-ին Քեսապի մէջ հայ կաթողիկէ համայնքը Բրիտանոսի Ս. Մնունդը կը տօնէր: Սուրիոյ մէջ մեր բոլոր համայնքները տօնական օրերու խրախմանքները զանց առած էին ղէպքերէն ի վեր ու կը բաւարարուէին եկեղեցական արարողութիւններով միայն: Այդ օր մահացած էր նաեւ նոյն համայնքէն ծերունի կին մը: Յուղարկատրութեան ատեն, ընդամէնը քանի մը վայրկեաններու ընդմիջումով, Քեսապի վրայ կը թափին երեք հրասանդեր, մին կ'իյնայ Ուսումնասիրաց ձեմարանին մօտ, Բարեգործականի Կազդուրման կայանի մօտակայքը, երկրորդը՝ Քեսապի յարող Գուրոմ լեռան լանջին, իսկ երրորդը՝ Տուղազաճի ու Քէօրքիւնէի միջեւ: Տօնական օրը կ'անցնի ահ ու սարսափով:

Ասիկա ազդանշան մըն էր կարծես, որ ձեր ալ կարգը շուտով կու գայ:

Նոր Տարին եւ հայոց Ս. Մննդեան տօները անցան լուռ, առանց հաւաքական տօնախմբութիւններու:

Յաջորդ օրերուն Քեսապ հասան եագուպիէցի քանի մը ընտանիքներ: Քեսապի շրջանին մէջ բազմաթիւ եագուպիէցի հարսեր կային: Քեսապ հաստատուած եագուպիէցիներու ընտանիքներուն թիւը շրջան մը քսանի հասաւ: 21 Մարտ 2014-ին տասնեօթ ընտանիք էին: Բոլորին փոքրիկները կը յաճախէին Ազգ. Ուսումնասիրաց ձեմարան: Մնողները, արաբախօս ըլլալով, ուրախ էին միայն անով, որ իրենց դաւակները հայախօսութեան պիտի վարժուէին:

Գիւղ մնացած եագուպիէցի մարդիկ ծանրօրէն հարցաքննուեցան ու խոշտանգուեցան, հակառակ անոր որ ներխուժող իսլամականներէն ոմանք անոնց ծանօթ էին իբրեւ դրացի գիւղացիներ: Գիւղ լեցուեցան գաղթականներ ու տէր ելան ամէն ինչի՝ տնային կահ-կարասիէն, մթերքներէն մինչեւ կալուածները: Սեղրաք Իլիաս կը պատմէր, որ ինք գիւղ մնացած էր վատահերով անոնց հետ իր վաղեմի բարեկամութեան: Բայց չէր դիմացած: Հեռացեր էր: Գիւղէն հեռացած կիներ ճարը Շուղուրի կողմէն մասնաւոր մուտրէ մը կ'այցեղէին իրենց հարազատ ծերունիներուն: Նազելի Խտօն ծնողքին այցելութեան գնաց: Իր տունը մտնել չարտօնեցին: Ուզած էր միայն նկարներ վերցնել: Մնացեալներն ալ կամաց-կամաց հեռացան գիւղէն: Լատին համայնքն ալ նոյն ճակատագիրին ենթարկուեցաւ:

Լաթաքիոյ նահանգին արեւելեան շրջանները ասպատակուեցան իսլամ ծայրայեղականներու կողմէ, անոնք հասան մինչեւ Արամօ⁶⁵ պատմական գիւղը, ուր նորահաստատ ալեւիներու հետ քանի մը հայ ընտանիքներ կ'ապրէին տակաւին: Լաթաքիա բնակող արամոցիք գիւղին մէջ կը պահէին իրենց հայրական կալուածները:

Կը պարպուէին ոչ միայն հայ, այլեւ բոլոր քրիստոնեայ գիւղերը Իտիլիի եւ Լաթաքիոյ նահանգներուն: Ծայրայեղ իսլամական խմբաւորումները չէին պահեր իրենց հակաքրիստոնէական կատաղի մոլուցքները՝ գլխատումներ, գնդակահարութիւններ, եկեղեցիներու սրբապղծումներ եւ այլն, եւ այլն: Գրեթէ ամբողջութեամբ պարպուած էին ձտէյտէն, Ընկըզիկը, Քնարպպան, Հաֆֆէն, Ըսլընֆէն, Գասապը եւ հոռոմոց ուրիշ բազմաթիւ գիւղեր: Բնիկներուն փոխարէն այնտեղ կը տեղաւորէին իրենց գաղթականները: Քեսապի շրջանին այլ ճակատագիր չէր վերապահուած:

Քեսապ յաճախ մանր ցնցումներով կ'արթննար, բոլորը կը զգային անխուսափելին, բայց կազմակերպչական առու-

⁶⁵ Արամօ - այժմ գրեթէ խամրած Հնամենի Հայարնակ գիւղ Լաթաքիոյ արեւելեան լեռներուն մէջ:

մով կացութիւնը նոյնն էր:

Ժողովուրդի ջախջախիչ մեծամասնութիւնը դէմ էր իրրեւ վարձկան զինուելու ձեւին: Մարդիկ կ'առաջարկէին զէնք ունենալ միայն իրենց գիւղի ու շրջապատի պաշտպանութեան համար, իրենց տունն ու կալուածը պաշտպանելու համար եւ չէին ուզեր վճարուիլ: Ասիկա որոշ ընդունելութիւն գտաւ: Ոմանք այսպիսով զինուեցան ու ստանձնեցին իրենց գիւղերու սահմանները պաշտպանելու պարտականութիւնը, պէտք եղած պարագաներուն տեղւոյն մուխապարաթի ու ոստիկանութեան միաւորները օգնութեան կանչելով: Հետզհետէ մեծցաւ այս տղոց թիւը: Անոր մէջ իրենց անհատական որոշումներով ներգրաւուեցան նաեւ դաշնակցական երիտասարդները: Ոմանք մերժեցին պետութենէ տրամադրուած զէնքերը ու նախընտրեցին իրենց որսորդական հրացաններով մասնակից դառնալ իրենց գիւղի պաշտպանութեան գործին: Ամէն պարագայի՝ ասոնց դերը կը մնար դիրքերու վրայ տեղւոյն մուխապարաթի աչքն ու ականջը ըլլալ միայն:

Գլխաւոր դժգոհութիւնը կը վերաբերէր տրամադրուած զէնքին ու զինամթերքին: Առաւելագոյնը հարիւրեակ մը փամփուշտով ու քլաչինով մը հնարաւոր էր պաշտպանել որեւէ կրակագիծ: Ոչ ոք ունէր ձեռնատուժ, արձակագէն, գիշերային հեռադիտակ, հազորդակցութիւն լրտեսող սարքեր եւ այլն:

Գիւղական ինքնապաշտպանական այս ջոկատներուն կը պակսէր ինքնապաշտպանութեան բարձրագոյն խորհուրդ մը, վերին հրամանատարութիւն մը: Դժբախտաբար կարելի չեղաւ այս զինեալները համախմբել տեղական հրամանատարութեան մը տակ, որ կարողանար ուղղակի կապ ունենալ երկրի բարձրագոյն հրամանատարութեան հետ ու ենթակայ չըլլալ այս կամ այն կազմակերպութեան: Կարելի չեղաւ խմբակցական բաժանումները համախմբել մէկ յայտարարի վրայ: Զինեալներէն ոմանք, հայ թէ ալեւի, մնացին տեղւոյն մուխապարաթի կամ շրջանային աւելի մեծ զինեալ ուժերու ազդեցութեան տակ ու գործեցին յաճախ անհատական շահերու եւ քմահաճոյքներու գրգռմով: Կարգը խանգարելու կամ անվստահութեան մթնոլորտ

ստեղծելու հող կը գոյանար: Եւ ամէնէն կարեւորը՝ թէ՛՛ պահերուն միայն անհատներու կամքին ու դատողութեան հետ կը կապուէր դիրք առնելու եւ պարտականութիւն կատարելու որոշումը: Այս կարգի խոչընդոտները լուծելու միտումով վերջերս շրջանի գիւղական ինքնապաշտպանական ջոկատներու ընդհանուր պատասխանատու նշանակուեցաւ քաղաքապետ Վազգէն Զափարեանը:

Այսուհանդերձ ինքնապաշտպանական յստակ ծրագիր մը չէր գոյանար: Իրենք՝ զինեալները, թերահաւատ էին ինքնապաշտպանական այս գործընթացէն:

Աւելի գէշը կար: Ուշացող վտանգին դիմաց մարդիկ հոգեբանօրէն վարժուած էին ինքնախաբէական պատրանքներու, թէ Յեղասպանութեան հարիւրամեակի սեմին Թուրքիան չ'արտօնեւ ընդդիմադիրներուն մօտենալ Քեսապի, թէ ներսէն, այսինքն՝ Թուրքիայէն... այսինքն՝ Սուրիական Ընդդիմադիր Ճակատներու Իսթանպուլի համախմբումէն... այսինքն՝ Թուրքիոյ մէջ հռչակուած Հանրապետութեան նախագահութենէն... այսինքն՝ երկրի բարձրագոյն իշխանութիւններէն իրենք հաւաստիացումներ ստացած են Քեսապի ապահովութեան մասին: Եւ դեռ... Օպաման իրր հաւաստիացուցած է, որ Մաալուլան⁶⁶ պիտի չկրկնուի Քեսապի մէջ...

Ես մեր կեանքի կապակցաբար բոլորովին անիմաստ կը նկատեմ աս բառը՝ հաւաստիացում: Վստահ կ'ըսեմ, որ այս բառով մեզ քնացողներէն ոչ ոք գիտէ, թէ ո՛վ եւ ինչպէ՛ս կը ներչնչէ իրեն ապահովութեան զգացումը, թէ ի՞նչ ամենազօր աթոռ իրեն կը միջնորդէ հաւաստիացումներ տալու: Սօսք մըն է, որ իշխանութիւն ունեցող մարդիկ կ'ըսեն փակ հաւաքականութիւններու մէջ: Այդբան: Այնքան կ'ըսեն, որ իրենք եւս կը հաւատան երեւի:

Անգամ մը մեզի ացելութեան եկած էին տէր եւ տիկին

⁶⁶ Մաալուլա - գիւղ Դամասկոսի մօտ՝ Գալաննի լեռներուն վրայ: Քրիստոնէական յայտնի կեդրոն, ուր արամերէնը տակափն սպորոզ լեզու է: Ընդդիմադիրները յարձակելով անոր վրայ՝ աւերեցին սրբատեղիները եւ առեւանգեցին խումբ մը մայրապետներ:

Կարօ եւ Սեւան Մանճիկեանները: Սեւանը իմ վաղեմի սիրելի աշակերտուհիներէս մէկը եղած է Հալէպի մէջ, Հարս եկած էր Քեսապ, Հայերէնի ուսուցչուհի է, Քեսապի բնակչութեան մասին բազմաբնոյթ վիճակագրական գրքոյկ մըն ալ հրատարակած է: Կարօն Քեսապի մէջ Դաշնակցութեան գիծով պատասխանատուութիւններ ունի:

Կարօն ինք ալ կ'ընդունէր վտանգին մեծ հաւանակաւորութիւնը, բայց ապահով հաւաստիացումներ ունէր, թէ բան չի պատահիր ու աւելորդ կը գտնէր իմ մտահոգութիւններս, մեր ինքնապաշտպանական կարելիութիւնները կը մերժէր, մեր թիւը անբաւարար կը գտնէր, զէնք ընդունած տողոց մեծամասնութիւնը գող ու մաքսանենգ կը նկատէր, «եթէ կարիք ըլլայ՝ մենք զէնք ունինք մեր տղոց համար» կ'ըսէր...:

Ես վստահ էի, որ ոչ քիչ թիւով պատասխանատուներ նոյնը պիտի կրկնէին, ես վստահ էի, որ անոնցմէ ոչ ոք պիտի կրնար ճիշդը ըսել, թէ իրեն տրուած հաւաստիացումները ուրկէ՛ կու գային, ուրկէ՛ կը տրուէին, թէ իրենք պարզապէս իրենց ըսուածին կամ փոխանցուածին կը հաւատային ուղղափառօրէն եւ ոչ իրատեսօրէն, թէ...

Յետոյ Կարօն կը խօսէր «դրական չէզոքութեան» մասին, որ Սփիւռքի մէջ փրկութեան լաստ դարձաւ շատերու մտապատկերին մէջ: Թո՛ղ այդպէս ըլլայ. բայց պետութիւնն է որ կը կործանի, հոս ո՛չ ընդդիմադիրներու եւ ոչ ալ կառավարութեան միջեւ լարախացութիւն ընելու միջոց կայ: Յետոյ՝ ի՞նչ դրական չէզոքութեան մասին է խօսքը, երբ թուրք պետութիւնն է, որ ընդհանոր թոհուրոհին մէջ քե՛զ թիրախի կը բերէ, կամ ծայրայեղ իսլամական ներմուծուած մահակներով գլուխդ կը ջարդէ...

Ես վստահ էի, որ ամէն, ամէն ինչ ձգուած է ժամանակի քմահաճոյքին, ինքնապաշտպանութեան համար ո՛չ բանակցային-դիւանագիտական, ո՛չ ռազմական հնարաւոր սերտողութիւններ ու պատրաստութիւն եւ ոչ ալ այսպիսի աղէտի ժամանակ ընելիքներու մասին մտածուած էր...

Առաւօտեան, Թեքնեճոքի եւ Սեւ Աղբիւրի ոստիկանատուներու անկումէն ետք, կուսակցական պատասխանատուներ Նշան Լընդեանը եւ Ուսիա Սաղտճեանը Գալայի

պետական վարժարանի թիկունքին, մուխապարաթի բերած տողքայի մը քով կանգնած կը հետեւին բախումներուն: Ընդդիմադիրները կը ձեռքեն սահմանը ու քանի մը տասնեակ մեթր ներս գալով դիրք կը գրաւեն Թեքնեճոքի կործանած ոստիկանատան, Սեւ Աղբիւրի վերջին շարքի շէնքերուն վրայ ու բազմաձայն թաքալիւրի՝⁶⁷ կը սկսին՝ «Ալլահու աքպար... Ալլահու աքպար...»:

-Գնա չո՛ւտ, ապրանքդ ա՛ն ու Լաթաքիա փախի՛ր,- կ'ըսէ Նշան հոն կանգնած հայրենակիցի մը,- Քեսապը վերջացաւ...

Ա՛յսքան չուտ:

Ու իրենք ալ կը լքեն կ'անցնին էքիզուրք:

⁶⁷ Թաքալիւր – մեծարում. իսլամներու կանչը՝ «Ալլահու աքպար» (Աստուած մեծ է), որ մարտակոչի եւ յաղթանակի արտայայտութիւն է:

Քանի մը անգամ էքիզօլուքէն բարձրացայ Աճամ: ՀԱՐՄ-ի բանակավայրէն անդին հալէպցի Ղուլապիներուն վիլլային առջև գտնուող հարթութեան մէջ փախստականներէն ոմանք կը սպասէին տակաւին: Քիչ անդին մուխապարաթի անցարգելն էր, տէր-գօրցի վարդանեաններու կիսաւարտ չէնքին մօտ:

Ճիշդ այս կէտին վրայ կը գտնուէր նախկին Հալէպ վիլայէթի, ապա Աղեքսանդրէթի սանճաքի սահմանը: 1909-ի Աղէտին Քեսապի հարաւ-արեւելեան գիւղերու բնակչութիւնը այստեղէն փախուստ տուաւ դէպի Պաղճաղազ: 1939-ին, երբ սանճաքը կցուեցաւ Թուրքիոյ, ասկէ Պասիթ անցան Թուրքիոյ մէջ ա՛լ ապրիլ չուզող մուսալեոցիներու ու պէյլանցիներու կարաւանները: Քեսապցիները տոկացին ինը ամիս, բանակցութիւններ, միջամտութիւններ, զինեալ բախումներ: Ի վերջոյ սահմանը ետեւ քաշուեցաւ, Լաթաքիոյ նահանգին կապելով Քեսապի շրջանի հայ գիւղերը միայն: Քեսապը սուրիական հայրենիքին վերադարձնելու պատիւը կ'երթայ այս ժողովուրդին:

Այս վայրը նաեւ նշանաւոր դարձաւ 2012-ի ամրան, յատկապէս երբ սաստկացան 45 գազաթին համար մղուած կռիւները: Համացանցային կապերը լրիւ կտրուած էին Քեսապի շրջանէն, տան հեռաձայնները արտաքին աշխարհի հետ չէին կապուեր: Ամբողջ շրջանին մէջ բջիջային հեռաձայնի ծածկոյթ գոյութիւն ունէր միայն այս փոքրիկ տարածութեան մէջ: Յատկապէս երեկոյեան ժամերուն ինքնաշարժները հոս քիթ քիթի կը շարուէին, ու կիներ, տղամարդիկ, տղաք ու աղջիկներ, ճամբու եզրին կանգնած, դէմքը հարաւի լեռներուն՝ կը գրուցէին իրենց հեռաւոր ծանօթներուն, հարազատներուն եւ ով գիտէ որուն հետ՝ հաւաստիացնելով, թէ լաւ են, ապահով են, «թնդանօթի ձայները կը լսէ՞ք», պահանջներ, խոստումներ, խաղաղութեան մաղթանքներ, կարօտ...: Ընդհանրապէս կը խօսէին Հալէպի ծանօթ-բարեկամ-ազգական անձերու հետ. հոն կացութիւնը սարսափելի էր, հացի, սնունդի ահաւոր տազնապ կար...: Իմաց կու տային, թէ այսինչ կամ այնինչ

օրը միքրոպասին հետ կապոց մը կը դրկեն, առէ՛ք: Ատիպը այդ օրերուն գրեթէ միակն էր, որ Հալէպ-Քեսապ երթեակ-կութիւն կ'ընէր. մարդը կ'ընդունէր բեռը, բայց չէր գիտեր՝ տեղ կրնա՞ր հասցնել, թէ ոչ...: Ճամբան քանի տեղ խուզարկութիւն կ'ըլլար, զինեալները կը վերցնէին որքան որ իրենց պէտք էր այդ պահուն...:

Կասիա Սահակեանենց տուն ելանք սուրճի: Հոն ըսուեցաւ, որ փախստականներէն ոմանք ընտանիքներով վերի եւ վարի Պաղերը (Պաղճաղազ) կանգ առած են ու չեն շարունակած փախուստը դէպի Լաթաքիա: Իրօք, մարդիկ կը հաւատային, թէ իրենք գիւղերը պարպեցին քանի մը ժամուան համար միայն, իրիկունը կամ շատ-շատ՝ վաղը ամէն մարդ իր տունին ու գործին կը վերադառնայ...:

Ժիրայրը առաջարկեց Պասիթ երթալ պենզին լեցնելու: Մեկնեցանք, ինք՝ իր տիկնոջ եւ աղջկան, ես՝ Հիլտային ու Յակոբիս հետ:

Վերի Պաղճաղազէն կ'անցնինք: Գիւղակը թառած է Սելտրան լեռան հարաւային լանջին: Անոր հին պատկերէն գրեթէ բան չէ մնացած: Միայն Կարօ Սարմազեանի տունը տակաւին կանգուն է իր հին ձեւով: Կարօն չորս մանչ ունէր, երկու դուստր. ընտանեօք գաղթեց Քանաւոս: Կը յիշեմ գիւղի վերջին ծերերը՝ Շաչ Մինասն ու Թոփալ Մինասը: Երեք-չորս տասնամեակ առաջ քանի-քանի անգամներ եկեր եմ անոնց՝ բառ ու բան գրի առնելու համար: Հիւսնայի ասացողներ էին: Թոփալ Մինասը յայտնի շար հիւսող էր.

Վըրը պաղչէն պուօտն իմ,
Իս Աստուծու մուօտն իմ,
Ալամ երրվաս հայ ծիծաղա՝
Ըրկը պատվիլը տուօտ իմ:

Վերի պարտէզի պատն եմ,
Ես Աստուծոյ մատն եմ,
Աշխարհ վրաս կը ծիծաղի՝
Երկու պատուելիի հայր եմ:

Որդիները՝ վերապատուելիներ Յովհաննէս եւ Եսայի Սարմազեանները Աւետարանին հետ Քեսապի կարօսը

պատոցուցին աշխարհով մէկ, բեմէ բեմ ու Հիմա ծերութիւնը գրկած՝ նստած են Քանատա: Յովհաննէսը վերջերս հրատարակեց իր ծննդավայրին նուիրուած պատմուածքներու սքանչելի գիրք մը՝ «Հողը կը ծախուի»:

Գիմացէն՝ ձեռքի գաւազանին հետեւող մեծ քայլերով Նրուչչովը կ'անցնէր: Անունը չեմ գիտեր, Սարամագեաններէն է: Քեսապցիները «անուն կախել»ու մէջ նմանը չունին: Անոնք ունին նաեւ Սթալին, Հիթլեր, Քենետի, Չըրչըլ, Կանտի, Գազաֆի, Ճոնսըն...: Ծիծաղս կու գայ: Նրուչչովը չորս տղաք ունի՝ խաժակն, շէկ, յաղթ՝ իրեն պէս, բայց անոնք աշխատասէր հողագործ են, ծխան ու խման չեն իրենց հօր պէս: Ու հպարտ են իրենց հօրնով: Ասոնց մանկութիւնը այս գրեթէ խամրող գիւղին մէջ առանձին անցաւ: Այնքան ուրախ եմ, որ երկուքը հարս բերին անցեալ տարի այս նոր շէնքին մէջ, իսկ դիմացի շէնքն ալ աւարտելուն՝ միւս երկուքը հարս կը բերեն: Ուրիշներ ալ վերջերս վերահաստատուեցան հոս: Նրուչչովի տղոց օրինակը այնքան դօտեպնդող կը գտնեմ, որովհետեւ ամուրի ծերերը Քեսապի մէջ այնքան շատ են, որ մատի վրայ չեն համրուիր...

Յիշեցի մեր թաղի Թրթռ նանարը: Քեսապ կիները կը ճանչցուին ոչ թէ իրենց անունով, այլ ազգանունի կրճատուած ձեւով. Մանճա հարս՝ Մանճիկեաններէն, Սարամագ պառաւ՝ Սարամագեաններէն, Թրթռ նանար՝ Թրթռեաններէն: Այսպէս: Թրթռ նանարը յաճախ կը յանդիմանէր մեր թաղի ամուրիները:

- Նայեցէ՛ք,- կ'ըսէր ականարկելով մեր թաղի չորս դպրոցներուն՝ բողոքական, կաթոլիկ, դաշնակցական, բարեգործական,- այսպէս չ'ըլլար, ամէն դպրոցի ութը-տասը աշակերտ իսկ չի հասնիր, կա՛մ փակեցէ՛ք՝ մէկ ըրէ՛ք, կա՛մ կարգուեցէ՛ք՝ ձեր դպրոցներուն պատիկ հասցուցէ՛ք:

Երկուքն ալ չըրին:

- Բրդոտեանները կրցա՞ն փախչիլ,- Հիլտային կը հարցնեմ յանկարծ:

Ասոնք վեց ամուրի էին, ողջ են երե՞քը, թէ չորսը, չեմ գիտեր:

- Ի՞նչ կը պակսի,- ըսաւ Հիլտան, կարծես զղջալով որ այդպէս ելաւ բերնէն:

- Սերոբին կինը պտղաւոր⁶⁸ է եղեր,- կ'ըսէ՝ ականարկելով Նրուչչովի մեծ տղուն հարսին:

Կ'ուրախանամ. իրենց բազմազաւակութեամբ այնքան նշանաւոր քեսապցիները այսօր կորսնցուցած են իրենց աւանդութիւնը, մէկ զաւակ՝ երկու զաւակ, յետոյ արօրը պատը կը կախեն⁶⁹:

- Հապա մի՞ւսը...

- Երեւի անոր ալ կարասին մէջ մուկը մտեր է⁷⁰, - կ'ըսէ Հիլտան:

Յակոբիկը բան չի հասկնար:

- Ի՞նչ կ'ըսէք,- կը հարցնէ:

Վարի Պաղճաղագ ենք, որ ատենին նշանաւոր էր իր լատինաց վանքով: 1946-ին լատին համայնքը պապական որոշումով լուծուեցաւ եւ վանքն ու համայնքը անցան Քեսապի հայ կաթողիկէ ժողովրդապետութեան: Վանքը՝ իբրեւ ամառանոցային ճամբար կը ծառայէր Սուրբոյ հայ կաթողիկէ համայնքներու կազմակերպութիւններուն: Երրորդ տարին է մտնող-ելող չկայ. վայրի թուփերը լեցուցեր են բակը, բուսեր են գանգակատան վրայ: Այս գիւղին մէջ թուրիսթական հաստատութիւններ կան. «Ծաղկաձոր» համալիրը կը պատկանի հայէպահայու մը, ունի պանդոկ, ճաշարան, լողաւազան: Հանրայայտ է Պիւճիքեան եղբայրներու «Հրաչ» ճաշարանը: Լատինաց վանքի նախկին խոհարարը իր երեք մանչերուն կտակեց խոհարարական արուեստը: Հոս տապկուած գետնախնձորի գաղտնիք մը կար, որ ամէն տեղէ մարդ կը կանչէր: Գետնախնձորի շերտերը սեղան կը բերէին փուճ գլորի՝ տեսքով, ուռած ու համեղ: Որքան մարդիկ որքան գետնախնձոր ու ձէթ վատնած են, զանազան բաղադրութիւններով, այսպիսի տապկուած գետնախնձոր ունենալու համար, բայց չեն յաջողած:

⁶⁸ Պտղաւոր - ծածկախօսաբար՝ յղի:

⁶⁹ Արօրը պատը կախել - ծածկախօսաբար՝ սերնդագործելէ հրաժարիլ:

⁷⁰ Կարասին մէջ մուկը մտեր է - ծածկախօսաբար՝ նոր յղացած է:

⁷¹ Գլոր - Քեսապի բրբռ՝ քեօֆթէ:

Նրժանին մէջ ամառանոցային եւ թուրիսթական ամէն գործունէութիւն բառացիօրէն մեռաւ այս դէպքերուն հետ: Տէրերը մինակ մնացին դատարկ սրահներու մէջ, բազմաթիւ աշխատաւորներ անգործ մնացին, միայն վարձակալութեամբ զբաղող գիւղացիները անշահ նստան իրենց պարապ շէնքերու շէմին: Գիւղատնտեսութեան վերադառնալու հնարք չունեցողները իջան քաղաք կամ անցան Լիրանան, գործ-բան ճարելու համար:

Նոր արտագաղթ մըն ալ սկսած էր արդէն:

Զաթալլէք գիւղակը Վարի Պաղճաղազի մէկ թաղը կը սեպուի. անոր բնակիչները 1947-ին ներգաղթեցին Հայաստան: Այժմ գրեթէ ամբողջովին ալեւի բնակավայր է:

Վարի Պաղճաղազ պատմական յիշողութիւններ կը պահէ տակաւին: 1909-ի Աղէտին մեծ խումբ մը քեսապցի փախստականներ շունչ կ'առնեն այս գիւղին մէջ: Վերի եւ Վարի Պաղճաղազ գիւղերը կը մտնէին Պէյրութի վիլայէթի Լաթաքիոյ մութասարիֆութեան մէջ: Թալանիչներու ամբոխը էքիզօլուքէն վեր՝ Աճամէն ասղին չներխուծեց: Աղէտը իսկապէս Հալէպի վիլայէթի սահմաններէն դուրս չելաւ: Քեսապի լատին վանքի վանահայրը՝ Հայր Սապաթինօ Տէլ Կայձօ, այս վանքէն կապեր ստեղծեց Գնիէի եւ Լաթաքիոյ լատին վանքերու եւ անոնց միջոցով օտար հրապատասարաններու հետ՝ օգնութեան աղերսներով: Փախստականները ասկէ փոխադրուեցան Պասիթի ծովափը:

1915-ին, տարագրութեան հրամանին վրայ, Չաթալլէք գիւղի մարդիկ լեռ ելլելու կողմնակից էին: Չեղաւ: Տարագրուեցան: Յակոբ Կիւմրիւքճեանը իր ընտանիքին հետ լեռը կ'ելլէ: Ինք ու կինը կը սպանուին դրացի Փազը Հասանի թուրքերուն ձեռքով, իսկ զաւակները կ'ապաստանին ալեւի գիւղերուն մէջ ու կը փրկուին:

Քեսապի շրջանի նախկին շուրջ ութ հազար բնակիչներէն 1915-ի տարագրութենէն կը վերապրին միայն 1200 հոգին, որոնք Հայրենի տուն վերադարձան Մեսքենէն, Հալէպէն, Ճսրը Շուղուրէն, մինչեւ Յորդանան Հասնող ճամբաներէն, Յորդանանէն ու Փոր Սախտէն: Վերապրող

քեսապցիներու պաշտպանութեան գործը ստանձնեցին Ամերիկայէն եկած քեսապցի լեգէոնականները, որոնք Կիլիկիա ելլելէ ետք լքեցին Լեգէոնը ու եկան Քեսապ: Անիշխանական տարիներ էին: Չորս տարի Ազգային Միութիւնը պահեց ու պահպանեց Քեսապը: Այդ շրջանին թուրք ազգայնականներու հալածանքներէն փախած ալեւի ընտանիքներ եւս ապաստանեցան քեսապցիներու մօտ ու դարձան այսօրուան Քեսապի բնակչութեան կարելոր մէկ մասը: Մուսթաֆա Քեմալի շարժումէն զրգոտած թուրք ազգայնականներէն Քեսապի հայութեան վտանգ կը սպասուէր արեւելքէն՝ Օրտուի կողմէն եւ հարաւ-արեւմուտքէն՝ Փազը Հասանէն: Իրօք, 1920-ի Ս. Աստուածածնայ Երկուշաբթին՝ մեռելոցի օրը, երեք հարիւր հոգինոց ամբոխ մը կը բարձրանայ դէպի Պաղճաղազ: Այս գիւղի մարդիկ կատաղի դիմադրութիւն ցոյց կու տան Մեղրաձորի յարող բլուրին վրայ: Այդ դիրքը մինչեւ այսօր ալ Մաթարբանէն կը կոչուի, այսինքն՝ խրամատները: Յարձակողները տասնեակներով զոհեր ձգած խայտառակ փախուստի կը դիմեն: Այդ օր իրենց խիզախութեամբ կը փայլին Եզեկիէլ Գարակէօզեանը, Ճեմիլ Հանէչեանը, Մերուն Պետրոսեանը եւ Պօղոս Պիւճիքեանը, իսկ ալեւիներէն՝ Իպրահիմ Զուհուրը, Մուհամէտ Դուալօն եւ Սաիտ Հըրմըզը:

Այսօր նոյն դիրքին վրայ են Պաղճաղազի Հայ եւ ալեւի տղամարդիկ Մեղրաձոր թափանցած ծայրայեղականներուն ճամբան փակելու համար: Անուն-անուն կը ճանչնամ մեր տղաքը եւ, ով գիտէ, օգնութեան հասած քանի տղաք Քեսապի միւս գիւղերէն...:

«Հրաչ» ճաշարանի դրան առջեւ հինգ-վեց ինքնաշարժներ կային: Հրաչ եւ իր երկու եղբայրները իրենց ընտանիքներով բնակութեան համար քիչ վեր առանձին շէնք կառուցած էին: Անկոչ հիւրերու բազմութիւն մը կ'երևէր հոն: Թաղի միւս տուններու բակերն ալ հանգստացողներ կային: Նախընտրեցինք նստիլ ճաշարանի աստիճաններուն վրայ ու զրուցել պատերուն տակ տեղ գրաւած փախստականներուն հետ: Հոն էին Տուգաղաճէն Չելէպեան եղբայր-

ներքեւ անոնց ծերունի հայրը: Մեծ ազարակի տէր էին: Կովերը թողած եկած էին՝ մնալով երկու կրակի միջեւ: Իրենց տունէն քանի մը տասնեակ մեթր անդին սահմանն էր: Երջանին մէջ, ի հակադրութիւն անցեալին, քիչերն էին, որ անասնապահութեամբ կը զբաղէին: Ասոնց մտահոգութիւնը աւելի մեծ էր. հողի ու մշակութեան գործը վաղուան ալ կրնայիր ձգել, բայց անասունները օրական գոնէ երեք անգամ խնամքի կը կարօտէին: Ճամբայ ելլելէ առաջ առատ կեր դրած էին, բայց մոռցած՝ նորածին հորթուկը ազատ արձակելէ: Թող երթար՝ կաթ խմէր ապրէր...

Ջարմիկ Սողոմոնեանը մարդու համաձայն խօսիլ գիտցող, նիւթ ստեղծող մարդ է: Այս անգամ բացառութիւն պիտի չընէր. սա ձորը Պուգո֊ւտարա է, թէ Պուլլը֊տարա... այսինքն՝ «աղբի՞ ձոր» է, թէ «մշուշոտ ձոր»... Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ Մեղրաձոր: Է՛հ, վաթսունական թուականներուն, երբ Հալէպի երիտասարդական կազմակերպութիւնները բանակումի կ'ելլէին Քեսապ, հոն՝ այս ջրառատ ու անտառային ձորը միօրեայ արշաւներուն համար հիանալի տեղ էր, բայց անունն էր անպատեհ... Որոշուեցաւ ճիշդ անունը տալ անոր... Մեղրաձոր:

Քեսապի հոգեւոր հայրերէն մէկը դպրոցի օթոքարին մէջ համայնքէն մէկ-երկու ընտանիք դրած՝ կը սպասէր: Կը փորձէի կռահել, թէ ինչ կը մտածէր, քչել երթալ Լաթաքիա՞, թէ ետին մնացած համայնքի անտէր ծերերն ու անճար ընտանիքներն ալ հաւաքել: Հիմա՞... Մենք ազգովին՝ վտանգին գալէն ու անցնելէն ետք կ'անդրադառնանք, թէ ինչե՞ր կրնայինք ընել կորուստներ չունենալու կամ անոնց քանակը նուազագոյնի իջեցնելու համար: Ինչ կրնայինք ընել ու չըրինք ու արդէն ուչ է:

- Մենք եւս որոշումներ առնելու գործին մէջ չենք. ինչ որ ըսուի՝ այն կ'ընենք, ո՛չ աւել, ո՛չ պակաս, - ըսած էր ինծի հոգեւոր հովիւ մը, - ժողովուրդը ներկայացնող համայնքային մարմիններու կամքն ու կարծիքը գրեթէ բացակայ են տրուած որոշումներուն մէջ:

Կ'անդրադառնամ, որ գաւառական կեդրոններու մէջ, ինչպիսին է Քեսապը, առհասարակ որոշումներ յղացողներ ալ չեն գտնուիր, այլ միայն՝ հրահանգներ ընդունողներ:

Բան մը, որ, դէպքերը յաջող ընթանալու պարագային, երբեք չեն ընդունիր դերակատարները:

Իսկ ուրկէ՞ կու գայ այդ ամենագօր հրահանգը: Ո՛չ որ պիտի գիտնայ, որովհետեւ ո՛չ որ պիտի ընդունի եղածին մէջ ունեցած իր պատասխանատուութիւնն ու դերակատարութիւնը: Ո՛չ որ հաշիւ պիտի պահանջէ, որովհետեւ պիտի չգիտնայ, թէ որո՞ն օձիկէն բռնէ: «Աղէտ էր» պիտի ըսենք՝ պիտի վերջանայ:

Մտածումներուս հետ կ'իջնեմ քանի մը քայլ անդին գտնուող ճամբան: Կարպիս Սահակեանը պահ մը կը կեցնէ ինքնաշարժը, կը բարեւէ ու կ'ըսէ.

- Պարոն Չոլաքեան, բա՛ն չկայ, զօրք եկաւ, անոնք արդէն քաշուած են, վաղը բոլորս կը վերադառնանք տուն:

Ու կ'անցնի: Աս ալ, թէ եւ կեանքի վայրէջքին հասած ամուրի մըն է, բայց դիրքէ դիրք կը վազէ, ինչպէս խաղաղ օրերուն՝ ժողովասրահէ ժողովասրահ, գրասենեակէ գրասենեակ: Չհասցուցի նայելու, թէ քովի աթոռին վրայ թրղ-թածրարներու դէ՞զ մը կար, թէ քլաչին մը:

Անիմաստ սպասում էր: Ժիրայրին հետ՝ երկու ինքնաշարժով Պասիթ ուղղեցանք: Մեծ ու փոքր թրաքթորներով փախուստի դիմող քեսապցիք այդ մեքենաները յանձնած էին այս կողմի ալեւի իրենց ծանօթներուն ու վարձու մարդատարներով շարունակած իրենց ճամբան: Էքիզօլուքէն Ջարեհ Աչըզեանը իր ոչխարի հօտը կրցած էր բերել այս կողմերը: Լցակայան հանդիպելէ ետք ելանք Պէյթ Սուրաք: Ասիկա ալեւի գիւղակ մըն է. հոս 1920-ական թուականներուն էքիզօլուքի Աչըզեաններուն պատկանող արտեր կային: Քեսապցիները յետագային լքեցին իրենց հեռուոր հողերը եւ բնակչութեան նուազումին հետ կամաց-կամաց հողերը կծկուեցան իրենց բնակավայրերուն մերձակայ վայրերուն մէջ: Այստեղ քառորդով աշխատող (մարապա) ալեւիները տիրացան այս հողերուն:

Պասսամենց տունն ենք: Ան Պասիթի չրջանի Կարմիր Մահիկի ինքնաշարժի վարիչն է: Տունը չէր: Տիկինը երկու մանչուկներով, երկու քոյրերը, ծերունի հայրն ու մայրը

Հարազատի ջերմութեամբ ընդունեցին մեզ: Շատերու պէս՝ իրենք եւս պատրաստուեր էին քեսապցի փախստականներուն իրենց տունը բանալու: Սեղան բացին ու մեզի սեղանակից եղան: Մեր բարքերն էին, մեր կանանց հիւրընկալութիւնը: Հրաշալի սարմա մը պատրաստեր էին:

Ժիրայրի մեծ տղան՝ Սթիւը, իր փեթակները բերեր էր այս տաքուկ գիւղը, Պասսամենց նարնջանոցին մէջ: Մեղուները նոր պարսեր էին: Վզզոց կար ծառերուն մէջ: Լեմոնը, նարինջը եւ միւսները հրաշալի ծաղկեր էին:

- Տասնհինգ օրէն հոս կերը կը վերջանայ,- ըսաւ Ժիրայրը,- մեղուները էքիզօլուք կը փոխադրենք:

- Գարատուրան տարուան բոլոր եղանակներուն ալ մեղուները առատ կեր կը գտնեն,- մտածեցի ես:

Վերադարձին նկատեցինք, որ Աճամի մէջ կանգ առած փախստականներէն քիչերը միայն մնացեր էին: Ուշ երեկոյ էր արդէն. մարդիկ իրենց կիներուն ու զաւակներուն համար գլուխ դնելիք ապահով տեղ մը գտնելու համար քչեր գացեր էին դէպի Լաթաքիա: Ժողովրդային պաշտպանութեան զինեալները տակաւին այդ տեղերն էին: Մուխապարաթի կայքին մօտ աւելի միաւորներ կային: Լսեցինք, որ Կասիա Սահակեանենց տունը կողոպտուած է: Հիւտան ուզեց այցելել: Խելքէ միտքէ դուրս բան էր: Կասիան մեզի հետեւելով՝ կ'իջնէ Վերի Պաղճաղազ, ժամ մը այցելութիւն մը կու տայ ու վերադարձին տունը այս վիճակին մէջ կը գտնէ: Այդքան բազմութեան մէջ կատարուած էր տան խուզարկութիւնը: Ամէն ինչ տակն ու վրայ եղած էր: Երեւի դրամ ու ոսկեղէն փնտռած էին: Թանկարժէք իրերն ու նոր ինչ որ գտեր՝ տարեր էին:

Կողոպտուտին համար՝ ամէն մարդ կը մեղադրէր ոչ տեղացի այս զինեալները: Անոնք կը հետեւէին բանակին ու ազատ թիկունքի մէջ իրենց ընելիքը կ'ընէին:

- Ի՞նչ գործ ունին այս աւագակները գիւղերուն մէջ տուները բանալէ բացի, թող երթան լեռներու անցքերը փակեն, անտառները խուզարկեն,- բողբոջներ կային:

Անշուշտ այդ սուրբ գործը ընողներ ալ կային:

էքիզօլուքէն կը տեսնէինք՝ աչք-ականջ լարած, որ կրակի գիծը համեմատաբար խաղաղած էր: Իմացանք, որ բացի Սեւ Աղբիւրի սահմանակից տուներէն՝ միւս գիւղերուն մէջ թշնամի չկայ: Սահմանադուռը ազատազրուած էր: Բայց չըջակայ բլուրները կրնային վտանգաւոր ըլլալ: Արձակազէններ նկատուած էին հոս ու հոն: Լաթաքիայէն նմանք վերադարձած էին էքիզօլուք ու կ'ուզէին իրենց տուները երթալ մոռցուած կարելոր բաներ՝ փաստաթուղթեր, դրամ եւ այլն վերցնելու: Ներքի Գիւղ, Չինար ու Չաթեր, դրամ եւ այլն վերցնելու: Ներքի Գիւղի մէջ իր տունէն դուրս ելլող Նշան Շեխուկենը նկատած է, որ խումբ մը թշնամիներ իրեն կը հետեւին, բայց կը թողուն, որ երթայ:

Ոմանք կը կարծէին, որ ամէն վտանգ անցած է արդէն, իսկ ուրիշներ դաւադրական բան մը կը տեսնէին այս խաղաղութեան մէջ:

- Մենք այդ կողմերու բոլոր անցքերը ազատ ձգեցինք, անոնք ներսն են ու յարմար պահու կը սպասեն,- կ'ըսէին:

Այդ մեծ թերութիւնը առաւօտուն ալ կար՝ գլխաւորաբար անկազմակերպ իրավիճակին պատճառով: Կարելոր բար անկազմակերպ իրավիճակին անհոգաբար կամ լքուած էին անցքերը ազատ ձգուած էին անհոգաբար կամ լքուած էին խուճապի հետեւանքով ու հիմա՝ առաւել եւս, որովհետեւ մեր զինեալներէն շատերը արդէն Լաթաքիա էին, քիչեր միւսայն մնացած էին հոս ու հոն, գլխաւորաբար՝ զօրքը քանի մը կէտերու վրայ առաջնորդելու ինքնաբեր պարտակալութեամբ:

Աբոյին հեռաձայնեցի: Յայտնեց, որ Գարատուրանի մուտքը առ այժմ ապահով է, բայց լուռ լեռնալանջերէն կրնայ վտանգ պատահիլ:

Մեր դրացի Զոհրապ Եարալեանին տղան՝ Վարդանը, Լաթաքիայէն եկաւ, թէ՛ «Յակոբ ամմօ, Գարատուրան պիտի իջնեմ, հայրս գումար մոռցեր է»: Կը մտածէր հետիոտն երթալ, եօթը քիլոմետր ճամբայ, այն ալ՝ գիշերով:

- Ե՛լ առջեւ, միասին երթանք,- ըսի:

Վարդանը Լաթաքիոյ «Թըշրին» պետական համալսարանի ճարտարագիտութեան ճիւղի երրորդ դասարանի ուսանող է: Ուսանողի կարգավիճակը առ այժմ գինք հեռու կը պահէ զինուորական ծառայութենէ: Յաճախ կը հետաքրքրուիմ իրմով: Քանի մը տասնեակ ուսանող-ուսանողուհիներ ունինք Լաթաքիոյ մէջ, տասնեակ մըն ալ՝ Երեւանի մէջ, քանի մը հոգի՝ Պէյրութ: Վարդանին մեծ եղբայրը՝ Սերորը, արգէն չորրորդ տարին է, որ բանակի պահեստի գինուոր է: Փոքր եղբայրը՝ Եսուկը, Երեւան է, հոն արհեստ ձեռք բերած է ու կ'աշխատի: Այս պատկերը միայն Ձոհրապ Եարալեանի ընտանիքին յատուկ չէ: Շատերը ունին նման պարագաներ:

Բացի էքիզօլուքէն, Քեսապի ամբողջ շրջանը թաղուած էր մութի մէջ: Թուրքիոյ կողմը լոյսերու մէջ կը պսպղար: Գարատաշի խաչմերուկին զօրք կար: Մինչեւ երէկ հոս տեղացի՝ հայ ու ալեւի գինեալներ կ'երեւէին: Մտանք Գարատուրանի ճամբան՝ Գարատաշ: Ուզեցի ինքնաշարժի լոյսը մարել, սակայն ոչինչ կը տեսնէի: Լիալուսինը տակաւին չէր զարկած մեր լեռներուն վրայ: Այստեղ գարատաշցիները՝ շուրջ տասնհինգ հոգի, երկու տարիէ ի վեր՝ երկու դիրքերու վրայ կը հսկէին դէպի Պաշտի քարահանքը գացող լեռնանցքին մէջ եւ Տափասայի ցածրադիր մէկ լանջին՝ հանդիպակաց Չալոյի վրայ աչք պտտցնելու համար:

Տեղեակ էի, որ հոս ժամանած զինուորական վաչտ մը կը տեղակայուի Չալոյի կողմերը, իսկ ուրիշ մըն ալ՝ Տափասայի վրայ: Այսուհանդերձ՝ հայերը կը շարունակեն մնալ այդ դիրքերուն վրայ:

Գարատաշի մէջ մարդ-մարդասանք չկար: Հասանք զիւղի վերի թաղը՝ Գալէմտէրեան-Մանճիկեան-Ղազարեան: Հոս հինգ-վեց հոգի պէտք է ըլլային՝ գիւղապետ Աբօ Ղազարեանին հետ: Մարդ-մարդասանք չերեւցաւ: Հասանք եկեղեցիներու թաղը: Քիչ մը վարէն ետդարձ պէտք է ընէի, որ մեր տան մուտքէն վար իջնէի: Վերը՝ լեռան գագաթին, Պաշտի քարահանքին վրայ, թրքական զօրանոցը կը լողար լոյսերու մէջ: Ինքնաշարժիս լոյսը զարկաւ մինչեւ վարի լանջերը: Վստահ էի, որ վարի թաղերու տղաքը՝ հսկողութեան դիրքերու վրայ են, Աստուած գիտէ, թէ ո՛ւր՝

մեր տունէն մինչեւ ծով երկարող սա հինգ քիլոմետր տարածութեան վրայ:

Սեւակը ըսեր է.

- Այս օթօն քեռին է, իջաւ տուն:

Վարդան Եարալեանը գործը վերջացուց: Ես մեր շան՝ Լասիին կեր տուի, անցայ Սառայեց: Պատուհանէ մը մտի լոյս մը կը պլպլար: Բարբառով ձայն տուի, որ դրացին եմ:

- Սառո՛ւն լելօ, Սուղմո՛ւն աղբար,- ըսի,- ձեզ էքիզօլուք տանիմ, հոս առանձին մի՛ մնաք:

Պնդեցին, որ իրենք Ովսիան կը սպասեն, եթէ լուր տայ՝ կ'ելեն:

Զարմանալու բան չկար: Մենք ծերերու արժանապատուութիւնը չենք հասկնար շատ անգամ. կ'ըսէ «բան չկայ, ինչո՞ւ կը մտահոգուիք, ես գացողը չեմ», բայց խորքին մէջ դրացիին, ազգականին, հեռուոր բարեկամին չ'ուզեր իր ցած կողմը ցոյց տալ: Տղան ըլլար, հովանաւորը ըլլար քու դերիդ մէջ՝ անմիջապէս պիտի ելլէր ու գար: Նոյնը պիտի ըլլար պարագան, եթէ հարսը ըլլար տղուն տեղ կամ փեսան ըլլար աղջկան տեղ:

Սառուն լելօն պատմեց, որ Ռահէլ նանարը գնաց Լաթաքիա: Հարսը հեռաձայներ է, թէ «Մայրի՛կ, ինչո՞ւ Արօյին հետ չեկար, տէ՛, կը սպասենք քեզ, քիչ ետք վարորդ Յակոբ Աթիկեանը պիտի գայ, պատրաստուէ՛»:

- Նազ ըրաւ, բայց գնաց,- ըսաւ Սառուն լելօն:

Յիշեցի մայրս: Միշտ կը մերժէր քոյրերուս հրաւերը, բայց երբ փեսաներէն մէկն ու մէկը տար հրաւերը, թէ «Շիրի՛ն մամա՞⁷², այսօր մեզի պիտի երթանք», դեռահաս աղջկայ նազանքով ու երջանկութեամբ կ'անցնէր հագուստը փոխելու:

Դրացի Աբօ Սաղտեանի որդին՝ Վաչէն հեռաձայնով կը խօսէր Վարդանին հետ, կ'ըսէր, թէ «Թ՛չնամիները չքացեր են, Բանակը տէրն է կացութեան, մնացէ՛ք Գարատուրան, թաղը պարապ մի՛ ձգէք»:

⁷² Շիրին մամա - աներմօր տրուած կոչական:

Վաչէն եւ քոյրը՝ Դալարը, նոյնպէս Համալսարանի ուսանողներ էին: Միայն արձակուրդի օրերուն գիւղ կու գային:

Վարդանը, ինքնաշարժ գտնելու պարագային, կ'ուզէր նոյն գիշերն իսկ Լաթաքիա հասնիլ: Պէտք է էքիզօլուք վերադառնայինք:

Գարատաշ Ղազարեաններու տուներէն ինքնաշարժ մը ճամբան ելաւ: Վահագն Ղազարեանն էր: Աւելի վեր, դէպի Չալօ բարձրացող քովնտի ճամբու մը վրայ նկատեցինք քանի մը զինուորականներ: Վահագն Ղազարեան թեքեցաւ դիպի Տափասա: Անպայման հոն տեղակայուած զօրքը այցելելու համար: Յետոյ պիտի իմանայի, թէ Չալոյի եւ Տափասայի զօրքերը երկար չեն մնար այդտեղ: Խումբ մը կը բողոքէր, թէ գիշերային հեռադիտակ չունի, ինչ պիտի ընէ Չալոյի թփուտներուն մէջ, Թուրքիոյ ճամբաներուն աչքին առջեւ, իսկ Տափասայի խումբը կը բողոքէր ցուրտէն ու ամայութենէն: Երկու խումբերն ալ սուսիկ-փուսիկ կը հեռանան իրենց դիրքերէն ու կը քաշուին:

- Առտուան ժամը երեքին անցայ այդ դիրքէն,- պիտի պատմէր Աբօն,- տեսայ, որ մինակ մնացեր եմ այդ բարձունքներուն վրայ:

Առաւօտ ժամը Հինգին գիւղի հրապարակն էի: Իմացայ, որ Ստեփան Շելուկեանը եկած է: Գացի Շտապի սենեակը, ողջագուրուեցանք: Կը պատմէր, որ զինք ձերբակալողները եղած են անպէիս ու մօրուքաւոր Հինգ անձեր, շղթայեր ու տարեր են ալեւիններու գերեզմանատունէն վար ու պարտէզի մը տան պատշգամի սիւնին շղթայեր:

- Դժուար արաբերէն մը կը խօսէին,- կը պատմէր,- իրենց յայտնեցի, որ ես գիւղացի եմ, պարտէզ կ'երթամ, հայ եմ:

- Հը՛, արմանի... ինձա արմանի, ինձա քաֆիր⁷³, - ու ձեռքով նշան ըրեր են, որ հիմա պիտի մորթեն:

Զօրաւոր բախումներ տեղի կ'ունենան քիչ անդին. մէկը պատշգամի անկիւնէն կրակ կը բանայ, իսկ միւս չորսը կ'անցնին տան թիկունքին: Ստեփան երկաթագործ է արհեստով: Շղթան սիւնին սուր անկիւնին բերելով ձեռքերը կ'ոլորէ հակառակ ուղղութեամբ: Շղթան կը կոտորի. կը զգայ, որ թեւերը իրարմէ ազատ են: Երբ ապահով կը զգայ, թէ իր քով մնացած զինեալը շատ զբաղ է կոխով՝ կը նետուի բարձրութենէն վար: «Այսպէս թէ այնպէս՝ մեռած էի» կը պատմէ ան: Կը ցատկէ վար, կը վազէ ու ինքզինք կը նետէ մարդահասակ բարձրացած փեփերթի արտի մը մէջ, կը ծածկէ մարմինը ու կը մնայ անշարժ: Քիչ անց մէկ-երկու հոգի կը մօտենան, կը պճպճան իրեն անծանօթ լեզուով մը: «Կը կարծեմ, որ չէչէն էին» կ'ենթադրէր ան: Երկու կողմէն զնդակներ կը սուլեն: Տեղէն չի շարժիր՝ մտածելով որ երկու կողմերէն մէկուն զնդակին զոհ կ'երթայ: Փեփերթի տրեւ կը լեցնէ բերանը ու կը ծամէ թէ՛ ծարաւը եւ թէ՛ անօթութիւնը յագեցնելու համար: Իրիկուան, մուծը կոխելէ ետք, կը սողայ Ներքի Գիւղի ուղղութեամբ: Կը հասնի աղբիւրին առջեւ, սօսիին մօտիկ, կը հսկէ: Վերի թաղէն՝ Սիրական Մելքոնեանի տունէն, քեսապերէն խօսող կանացի ձայն կը լսէ: Սարգիս Մելքոնեանը հօր ու մօր պնդումին վրայ գիշերով գիւղ դարձած էր

⁷³ Ինձա արմանի, ինձա քաֆիր - դուն հայ ես, դուն անհաւատ ես:

մոտցուած կարեւոր իրեր առնելու: Ստեփան կը կտրէ ճամբան, վազելով կը հասնի անոնց տուն ու կ'իյնայ պատշգամբ: Սիրական ամսօն նախ չի ճանչնար դրացին: Սեղճ ծերունին ու կինը կու լան Ստեփանի թէ՛ վիճակին եւ թէ՛ փրկութեան համար: Մարգիտ կ'առնէ ծնողներն ու Ստեփանը եւ կը տանի էքիզօլուք: Հարկ կ'ըլլայ ոստիկան մը բերելու, որ բանալիով քակէ շղթային օղակները: Երկու դաստակներն ալ թեթեւ վիրաւոր էին:

- Գէշ բաներ կ'անցնէր մեր միտքէն, բայց ազատեցանք առանց զոհ տալու,- կ'ըսէր Փառէն Յովսէփեանը:

- Նոր գօրք կը հասնի, մինչեւ կէսօր բան չի մնար,- կը տեղեկացնէ Նշան Լընդեանը:

Իրօք, գօրք կու գար, աչքով կը տեսնէինք, բեռնատարներ՝ լեցուն հետեւակ գինուորներով, փիքափներ՝ միջակ ծանրութեամբ գէնքերով բեռնաւորուած:

Այսուհանդերձ՝ խաղաղութիւն էր, լուրթիւն: Զօրաւոր բախումներու ձայներ չէին լսուեր: Պարպուած գիւղերը խաղաղութեան մէջ կ'արեւջրուէին:

- Հիլտա՛, ես տուն կ'երթամ,- ըսի տիկնոջս:

- Ես ալ կու գամ,- ըսաւ ան,- երթամ դրացիները տեսնեմ:

- Ես հոս չեմ մնար,- ըսաւ Յակոբիկը:

Մայրը հակառակը պնդեց, ես կակուղցայ, ու մեկնեցանք Գարատուրան:

Գարատաչէն, երբ դարձուցինք ինքնաշարժի քիթը դէպի արեւմուտք, երեւցան Գարատուրանի հովիտը եզերող լեռնաշղթաները: Նոյն ամայութիւնն էր: Սանձահոտ մը կար օդին մէջ: Ուղտի սապատի նմանող Տիւնակ լեռան գարկեր էր արելը: Գարնանային անուշ եղանակ էր:

- Կանկառի ժամանակն է, ե՞րբ պիտի երթայինք քաղի,- հարցուցի տիկնոջս:

Կանկառը մեր լեռներուն հրաչք բոյսերէն մէկն է, փշոտ խոտ մը, որ հարկաւոր է բրիչով հանել մէկ թիգ խորութեամբ: Մինչեւ բթամատի հաստութեամբ ցողունը մեր խոհանոցի համեղ կերակուրներէն մէկն է, ձէթով տապկես՝

ձկնահամ է, հերիսա եփես՝ ոչխարի միսով եփածէն համով է: Սաղաղ տարի ըլլար, թաղեցիք կէսօրուան պաշարը առած, օր մը ամբողջ լեռ կ'երթային կանկառի:

Ու անպայման տեղէ մը կը լսէիր այս լեռներուն երգը.

- Ախ լեռներ, լեռներ, լեռներ հայրենի...

Կ'ըսեն՝ կարօտը բաժանումի առթած զգացում է, սակայն քեսապցիք այդ ապրումով կ'արթննան ամէն օր ու այդ աչքերով կը շոյն իրենց արտերը, պարտէզները, ձորերն ու լեռները:

Տիւնակ լեռը: «Քարերը լեզու ունենան ալ պատմեն»՝ պիտի ըսէր մեր գիւղացիներէն մէկը: 1909-ին, Քեսապի եւ շրջանի արեւելեան գիւղերու՝ Սեւ Աղբիւրի, Ներքի Գիւղի, Սայիթի, Զինարի ու Զագալճրգի բնակիչները կը փախչին դէպի Գարատուրան ու ապահովութեան համար կը մտնեն այս լեռներուն մէջ. ոմանք կը բարձրանան Կիւնիկ լեռը, իսկ ոմանք՝ Տիւնակ: Անդունդներու եւ ահաւոր քարափներու պտուկէն անցնող կածաններէն ինչպէ՛ս կ'անցնին ծերերն ու պառուները, յղի կանայք ու մանուկները: Գարատուրանի Տ. Պետրոս քահանան քանի՛ քանի՛ անգամ ուսերուն, կունակին ու գիրկին մէջ մանուկներ չալկած կ'ելլէ մինչեւ գազաթ ու գայրոյթով կը դիտէ, թէ թուրք ամբօլը Քեսապը աւարելէ ու աւերելէ ետք՝ ինչպէ՛ս կրակի կու տայ Գարատուրանի տուները: Ծովսը կը բարձրանայ վեր, կը քսուի իրենց դէմքերուն ու կ'անհետի Գըլղըր կոչուող գազաթն ի վեր: Փախստականները կ'անցնին լեռան հարաւային լանջը՝ Կաղնուտ, անկէ կ'իջնեն ծովահայեաց Սրնըլսի արտերէն վար, դէպի ծովուն վրայ կախուած խարակները ու կը պատսպարուին այնտեղ գտնուող քարայրներուն մէջ: Կը պատմեն, թէ հազիւ մէկ մարդու անցք ունեցող Աղջրնուտի քարայրին մէջ երկու հարիւր մարդ ապաստանած է նոյն պահուն:

Ի գուր չէ, որ 1915-ին, երբ կու գայ գարատուրանցիները տարագրելու հրամանը, Պետրոս քահանան Տիւնակը ցոյց կու տայ:

- Այս ժողովուրդը այս լեռը պիտի ելլէ,- կ'ըսէ,- հոն

Թէ՛ ջուր կայ, Թէ՛ առատ բերք, Թէ՛ առատ ձուկ, եւ կան լայն ու ապահով քարայրներ:

Քեսապի ջոջերը ապտակով կը լոնցնեն ժողովուրդի ձայնը, ինչպէս որ Հիմա ոմանք կրնան խափանել արդար խօսքերը:

Ու քեսապցիք կը տարագրուին դէպի Տէր Զօր, դէպի Համա, Հոմս, Դամասկոս, Յորդանան...: Քիչեր կը վերադառնան Տիւնակին...

Ու Տիւնակը կը պահէ այս գիւղացիները՝ իր նեղ արտերով, իր սանդղաձեւ պարտէզերով, իր արօտավայրերով ու դափնիի անտառներով: Դափնիի պտուղին ձէլթը գիւղացիին հիմնական եկամուտը կը մնայ:

Յետ Հայրենազարձութեան, երբ արեւմտահայերը Հայաստանի մէջ իրենց Հայրենի օրրանի անուկով նոր բնակավայրեր կը կառուցեն, յուշարձաններ կը կանգնեցնեն, քեսապցիներն ալ կ'ուզեն նոր Քեսապ մը շինել, բայց չեն կրնար յուշարձանը որոշել:

- Ինչ յուշարձան, ինչ քար ու խաչքար... Եկէ՛ք Տիւնակէն դափնի մը բերենք, տնկենք. այդ լեռը ապրեցուց մեզ, այդ ծառը,- կ'ըսէ մէկը:

- Զեզի չըսի՞, որ բան չկայ,- կ'ըսէր Սառուն լելօն մեզ դիմաւորելով,- ամա վախկոտ էք եղեր Հա՛:

Սողոմոնը, ինչպէս միշտ, պարտէզն էր, գացեր էր գետնախնձորի տեղը փորելու:

Վարժապետը Հարցուցինք:

- Եկեղեցին է, օրը անգամ մը կու գայ կամ ես կ'երթամ կը նայիմ,- ըսաւ Սառուն լելօն,- ինչ ընենք:

Ելանք Սաթուկն ու Սրբուկը տեսնելու: Սրբուկը խմոր չաղեր էր Հաց եփելու համար:

- Ամսուայ մը ալիւր ունիմ, թոնիրը չեղաւ՝ սաճին վրայ կ'եփեմ,- ըսաւ:

Սրբուկը մեր թաղը Հարս եկած էր: Ամուսինը՝ Անդրանիկ Եարալեան, ինձի ուսուցիչ ալ եղած էր թաղի դպրոցին մէջ: Գրասէր ու ընթերցասէր մարդ էր: Ունէին մէկ դուստր՝ Սոնան, որ Հալէպ ամուսնացած է: Ատենը մէջ մը՝

Սրբուկ նանարը թոռան համար խոշոր տուփ մը կը պատրաստէր:

- Ինչ ունին, որ ղրկեն,- Հարցուցի տիկնոջս դեռ անցեալ շաբաթ:

- Զամիչ, խաղողի պաստեղ, թուզի պաստեղ, չոր թուզ, երկու ափ եղտիւր, մէկական պտուկ թուզի, խաղողի, ծիրանի անուշ, մէկական շիշ ձէթ ու ուռպ, նուան թթու, տոպրակ մը ընկոյզ... Օրհնուած ձեռքեր ունի մեր Սրբուկ նանարը,- ըսաւ Հիլտան:

Սաթուկ լելօն ամուրի աղջիկ էր, կ'ապրէր գրեթէ պարպուած Թիթիզեան թաղին մէջ, իր հայրական տան մէջ: Միակ ընկերը գիրքն էր, ու միակ խօսքը՝ երգը: Մայր աստիճան կոկիկ, ոտքերը՝ աղեղած: Այս ձմրան քոյրը կրցաւ համոզել զինք, որ միասին ապրին, ա՛լ առանձին չեն ըլլար:

- Ամա՛ն, իմ տնակս, կը կարօտնամ զինք,- կ'ըսէր, երբ նիւթը բացուէր:

Ու փառք կու տար Աստուծոյ եւ կ'երգէր՝ գիրքը ծունկին:

Վազեցի տուն: Վա՛յ մեր շունը: Յատկուտեց, ոլոր-մոլոր դարձաւ, ետեւի ոտքերուն վրայ կայնեցաւ մէջ մը իմ, մէջ մը Յակոբիկին դիմաց, թաթերը դրաւ մեր ուսերուն: Հաց տուի, հոտուրտաց, ցատկուտեց ու պառկեցաւ գետին, զլուխը դրած թաթերուն վրայ, թարթիչներուն տակէն մեղի նայելով: Մեր կատուն՝ Թուխիկը եկաւ, մոռաց, քսուեցաւ ոտքիս: Հաց մանրեցի, մածունի մէջ թաթեցի տուի: Անցայ հաւնոց, հաւերը արձակեցի: Մեր մէկ հատիկ բաղը եկաւ, տոտոզուեցաւ ոտքերուս առջեւ: Տակառէն ահագին գարի թափեցի անոնց առջեւ: Հաւնոցը մաքրեցի, չորս հակիթ կար՝ վերցուցի:

- Զատիկին առատ հակիթ կ'ունենանք. տասական հակիթ պիտի նուիրեմ զրացիներուն,- ըսաւ Հիլտան:

Վազեցի պարտէզ, ծայրէ ծայր պտտեցայ. խնձորենիներուն ծիւրերուն վերջին աչքը բողբոջեր էր արդէն, սալորները սիսեռի հատիկի չափ կային, նուշն ու սալորը երբեք այսքան բերքառատ չէին եղած, հասպա նոր աշխար-

հր... դեղնելու սկսեր էր, մէկ-երկու հատ լրիւ դեղներ էին. ստուի Յակոբիկին, խած մը առաւ, միւս կէսն ալ ինծի ստաւ, երկրորդը պահեց մայրիկին: Միրանիներն ու դեղ-ձենիները ծաղկեր էին: Թ՛ղենիի, թ՛թենիի, որթատունկի եւ սայորի պատուաստներս բռնած էին: Մուտքի ընկուզենին երեք տարիէ կը պատուաստեմ՝ չի բռներ. ալ ուշ մնացեր էի, որովհետեւ փթթելու սկսեր էր:

Գարատուրանը այդ ինչ գեղեցիկ կ'երեւէր այդ արեւոտ օրը: Լեռան լանջերուն վրայ, հոս ու հոն բռնկեր էին չնճրգենի կոչուող ծառերը, մացառի թուփերը դեղին դմակով ոչխարներու պէս ցրուած էին ամբողջ Կիւնիկ լեռան լանջին, տեղ-տեղ՝ անտառային աքասիանները եկեղեցւոյ դուռը մինակուկ կանգնած հարսի պէս կ'երեւէին: Զորին մէջ ձմեռնային ջուրերու գետակը տակաւին կը խոխոջէր: Յամաք տարի էր, բայց Մարտի անձրեւները խելուկները արթնցուցին: Զմեռնային աղբիւրներուն մենք խելուկ կ'ըսենք:

Սոխի եւ սխտորի ածուները նոր քաղհաններ ու ջրեր էի: Փարթամօրէն կ'ածէին: Բակլայի ածուն ծաղիկը թափեր ու ճկոյթի հասակով բակլաներ կ'երեւէին: Սիսեռն ու ոլոռնը նոր-նոր կը ծլէին: Գետնախնձորի փոսիկները նոր ծլած կամ ծլելու վրայ էին, հողը ուտեր ու ճաքճքեր էր պտղաւոր կնոջ փորի պէս: Զրեցի փոսիկ-փոսիկ: Յակոբիկը, որ դէս ու դէն կը վազվզէր, բարկացած ըսաւ. «Ե՛ս պիտի ջրեմ իմ ածուն»: Ածու մը գետնախնձորը ինք տնկեր էր, 44 փոս: Սողովակը յանձնեցի իրեն: Դուրս մնացած գործիքները հաւաքեցի եւ տարի մառան:

Անցեալները Սեպուհ Մանճիկեանը այցելած էր ինծի գիւղապետ Աբօ Ղազարեանին հետ: Վերջինին հետ տաք-տաք կը խօսէինք հող ու ծառի մասին, գիւղի աշխատանքի մասին:

- Պարոն Յակոբ,- ըսաւ Սեպուհը,- այդ աշխատանքը ընողներ կան, դուն քո՛ւ պարտեզիդ մասին պատմէ մեզի, դուն ի՞նչ կ'ընես հիմա, ի՞նչ գիրքի վրայ կ'աշխատես:

Իրաւունք ունէր Սեպուհը: Իրաւունք ունէի նաեւ ես: Ծանթարգելը սարք է, որ կը դրուի տանիքներուն վրայ՝ շանթահարու՛մը կանխարգելելու, ո՛չ, շանթի քանդիչ ուժը հողին

մէջ մարելու համար: Ա՛յ, հողի աշխատանքը շանթարգելի պէս բան էր ինծի համար, մկաններուս ամբողջ ուժով կը փարէի քարին ու հողին եւ կը փրկէի սիրտս ու ուղեղս հաւանական շանթահարումէ:

Անցայ աշխատասենեակս: Յուզուեցայ նայելով սեղանի համակարգիչիս, աջ ու ձախ գրապահոցներուն: Վարի փակ պահարաններուն մէջ պահպանակներու մէջ բեռ մը արլսիւ հաւաքած էի, հնատիպ գիրքեր ալ կային: Բացի դարակներէն մէկը: «Ձի կրնար ըլլալ որ երթանք, ասոնց տեղը առժամաբար հոս է» ըսի գրեթէ բարձրաձայն: Զեռքս նետեցի պահպանակ մը՝ երկու վերցնելու: Յանցաւոր գագացի, ետ տեղը դրի: Հրատարակած գիրքերէս մէկական օրինակ պարունակող դարակին առջեւէն անցայ: Քովի դարակին մէջ վկայականներս, մետալներս, գնահատագիրներուս կապոյտ թաւապատ տուփերը կային. Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահին Մովսէս Սորենացիի անուան մետալս վերջինն էր: Հեգնախառն ժպիտ մը շարժեց կուրծքս: Քառասուն տարի Սփիւռքին ծառայեցի, բայց Հայրենիքը գնահատեց: Միշտ այդպէս կ'ըլլայ. լեռը իր լանջի հօտաղը չի տեսներ, դիմացի լեռը կը տեսնէ զայն: Անցայ: Սեղանիս վրայ կը գտնուէր Հայկալի Քարէն Եփփէ Ազգ. Ճեմարանի գրադարանէն դեռ երէկ ղրկուած իմ գիրքերէս մէկը՝ «Համառօտ Նկարագրութիւն Հայկապահայ Պարբերական Մամուլի», զոր պէտք ունէի, բայց ես օրինակ չունէի: Դարձեալ, նոյն գրադարանին պատկանող գիրք մըն ալ կար սեղանիս վրայ՝ Բենիամին Թաշեանի «Հայկարան»ը, որուն պէտք ունեցած էի վերջին դասագիրքիս պատրաստութեան ատեն: «Շուտով կը վերադարձնեմ» մտածեցի:

Հիլտան բարձրաձայն կը հարցնէր.

- Ի՞նչ որոչեցիր:

- Հոս կը ճաչենք,- ըսի:

Ձեմ գիտեր ինչո՞ւ, բան մը մոռցածի պէս գրասենեակիս դուռէն գլուխս ներս դարձուցի... Ի՞նչ պէտք է վերցնէի... Ո՞ր մէկը... Բան չէի յիշեր:

Մ գիրքերուս աշխարհը: Յանկագրութիւնը պէտք է ընէի:

- կ'րնենք չուտով,- մտածեցի:
Յակոբիկը եկաւ մօտս՝ վրան գլուխը ցեխ, ու սկսաւ անկապ բաներ ըսել:
- Գիտե՞ս, պապա՛, ես Քեսապը սիրել սկսայ:
- Իրա՞ւ,- հեզնեցի,- լաւ բան չես ըներ:
Ժպտաց, հասկցաւ ու գրկեց մէջքէս: Գլուխը չոյեցի ու անցայ:

- Ո՞ւր,- հարցուց Հիլտան:
- Երթամ ծովացիները այցելեմ,- ըսի Մովի թաղ՝ Արոյենց հանդիպելու նպատակով: Աբօն հաւանաբար տուն դարձած կ'ըլլայ այլեւս:

Յակոբիկը ցատկեց ինքնաշարժին մէջ:

Հիլտան ուզեց տունը մնալ ու ճաշ պատրաստել:

Իջանք ու մտանք Սուլեան թաղը: Անտրեաններուն բակին մէջ Վիգէնին երեք զաւակները կը խաղային: Յակոբիկը տեսնելով շատ ուրախացան: Վիգէնը անհոգ կը լինէր էր տիւանի բարձին: Կինը, տանիքը ելած, բջիջայինով կը խօսէր: Վարի պատշգամին մէջ կ'երեւէին հայրն ու մայրը եւ քոյրը: Ասոնց համար ո՛չ պատերազմ կար, ո՛չ տեղահանութիւն:

Հանդիպեցայ քենեկալիս՝ Ստեփան Սուլեանին: Անտառէն ելաւ, մաքրութիւն կ'ընէր դափնի ծառերուն տակ: Տիկինը երէկ Քեսապ կը գտնուէր Հալէպէն փախստական եկած իր դստեր ու երկու անչափահաս թոռնիկներուն քով. փեսան Պէյրուլթ գործ մը գտեր զացեր էր, իսկ երիտասարդ կինը առանձին չէր ձգուեր: Դէպքի պահուն օգներ էր աղջկան եւ շատերուն հետ Լաթաքիա փախեր: Իրենց երկու մանչերէն մէկը Երեւան էր, իսկ միւսը Երեւանէն անցեր է Պելաոուսիա, աշխատանք ճարելու: Այդպիսի կտրատուած ու բաժան-բաժան եղած ընտանիքներ որքան շատցեր էին այս վերջերս:

- Ես տեղէս չեմ շարժիր, ըլլալի՞ք բան է, որ մարդը ստիպեն իր տունէն ու տեղէն հեռանալու,- կ'ըսէր Ստեփանը:

Ըլլալի՞ք բան է... Ըլլալիք բան չէ, որ մարդ այսքան

միամիտ ըլլայ: Ստեփանը ամէն բանի վրայ զարմացող մարդ է, ծլող հատիկին, քարի ծերպէն բարձրացող բոյսին, ծիծեռնակի բոյնին, լեզու ելող մանուկին, ամէն, ամէն ինչի վրայ զարմացող ու ամէն ինչ կարծես առաջին անգամ նկատող մարդ է, ալ ո՛ւր մնաց այսպիսի բան... Կեանք մը ամբողջ վաստկիր, տուն-տեղ չիւնէ, քեզի գան ըսեն՝ ել գնա՛... այսպէս բան կ'ըլլա՞յ:

Իջանք Մովի թաղ: Մերիններուն՝ Պապուճեաններու տան ճամբան մտնելէ ետք, նկատեցի, որ տան պատշգամը մեծ բազմութիւն կայ: Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ առջեւէն անցած պահուն խաչ հանեցի: Այդպիսի բարեպաշտութիւն չունէի ընդհանրապէս:

Շուները կատաղի հաջոցով դիմաւորեցին մեզ: Յակոբիկին փաղաքշական խօսքերէն լռեցին ու սկսան ինքնաշարժը հոտուրտալ:

Մովի երկու կեղրոններէն տասը-տասնըհինգ ոստիկաններ ու ծովայիններ եկեր էին, որ Աբօն ելեկտրածին մեքենան (ժեներաթոր) բանեցնէ իրենց բջիջայինները լիցքաւորելու համար: Հաց եւ ուտելիք ալ չունէին:

- Անօթի բանակը կը կռուի՞,- կ'ըսէր Սեւակը,- ասոնք առաջինը կը փախին այստեղէն:

- Նաւ-բան ունի՞ն:

- Բա՛ն ունին, կը տեսնես, այս քաղաքներով ի՞նչ կրնան ընել:

Մէկ-երկու օր առաջ քսան հոգի եւս ղրկեր են այստեղ, որովհետեւ սահմանը երկար է, ու ժողովրդային պաշտպանութեան զինեալները՝ սակաւաթիւ: Հարկ եղած պարագային Քեսապէն հայ տղաքն ու մուխապարաթը օդնութեան կը փութային:

Բազրիքին մօտեցայ. պատուհանի երկու բացուող փեղկերու պէս ձգուող հովիտին երկու լեռներուն միջև կը լայնար ծովուն հորիզոնը, կապոյտ ու խաղաղ: Նայեցայ աջիւր բարձրացող լեռնալանջին: Պետական սահմանը այդտեղէն

կ'անցնի: Հետո չէ թրքական Մուրսալէք (բարբառով՝ Մուրսալօք) գիւղը: Գիւղին այժերն ու կովերը յաճախ կ'անցնէին սահմանը, կը մտնէին մեր կողմերը ու բաւական վնաս կը սրատճառէին արտերուն, պարտէզներուն ու բանջարանոցներուն: Տէրերն ալ կու գային երբեմն ու սուրճ կը խմէին այս սրատշգամին վրայ:

- Ի՞նչ կը դիտես,- հարցուց քեռայրս:

Նայեցայ երեսին, յայտնապէս դեռ ըսելիք ունեցող այս հարցումին վրայ:

- Մարդուն թոռնիկը գիւղ եկեր է ու հիմա հոս է,- ըսաւ:

Հասկցայ, Փելթէք Չաւուչի թոռան մասին է խօսքը, մանկութենէն ի վեր Պոլիս էին: Ըստ իմացածիս՝ Ալփասլան թուրքէշի ձեռնասուններէն մէկը: Ակնթարթի մը մէջ մտածեցի, որ ան ինծի պէս երեւի հանգստեան կոչուելէ ետք հողին դարձեր է, կամ, չես գիտեր, եկեր է, որ Հաթայէն խլուած Քեսապն ալ թուրքմէնական Ինքնավար Հանրապետութեան մէջ տեսնելու բախտին արժանանայ:

Փելթէք Չաւուչը բաւական դիւանագէտ մարդ ըլլալու էր, որ 1918-էն ետք լեզու կը գտնէ Քեսապի Ազգային Միութիւնը ներկայացնող մարդոց հետ, նոյնիսկ կը ծառայէ անոնց՝ այդպիսով փրկելով այս գիւղը հարաւի թուրքմէն գիւղերու տխուր ճակատագիրէն: Անոնք Վարի Պաղճաղազի կռիւնէն ետք կ'սպաւտակուին Քեսապի հայ ու ալեւի գինեալներուն կողմէ ու խստօրէն կը պատժուին: 1936-էն ետք կացութիւնը կը փոխուի. Փրանսական իշխանութիւնը թուրքութիւններ ցոյց կու տայ. թուրքիա գրգռիչ դեր կը կատարէ չրջանի թուրք բնակչութեան մէջ: Երէկուան հլու կամակատարը այլեւս օր ցերեկով կը նեղէ Մուրսալէկի չրջակայքին կալուած ունեցող Պաշորտի եւ Գարատուրանի հայերը, կ'արգիլէ անոնց հօտերուն բարձրանալ Կասիոսի արօտավայրերը կամ ջուրի իջնել այդ կողմերուն մէջ միակը եղող իր գիւղի աղբիւրը, կը խոչտանգէ, սպանութիւններ կը կազմակերպէ՝ ընդհուպ Քեսապի միատուրութենէն բաժնուելու եւ Օրտուի միատուրութեան մէջ մտնելու սպառնալիքներ ալ տեղացնելով ամէնուրեք: 1939-ին, երբ Քեսապը դուրս բերուելով Աղեքսանդրէթի սանճաքէն՝ կը կցուի

Սուրիոյ, ըստ նոյն ծրագիրին ալ՝ Մուրսալէկը կը մնայ թուրքիոյ կողմը, իր հետ առնելով Կասիոս լեռը ամբողջութեամբ, ուր ալ կը գտնուէր հայոց կալուածներուն մեծ մասը: Այդ օրերուն՝ հայրս, Թաթ Աբրամը, ինք ալ հովիւ մը, վրէժխնդիր ըլլալով, կը պատժէ այդ բռնակալը:

Աչքիս առջեւ կու գայ այդ ատրճանակը, ժանգոտած ու լուռ:

Վերադարձի ճամբուն վրայ, աջին՝ մեր գերեզմանատունն է:

- Բարեւ նանար... աման նանար,- ըսաւ Յակոբիկը:

Մօրս թարմ հողակոյտին քով հօրս շիրմաքարին մրոտ ճակատը երեւցաւ: Ժպտացի: Հայրս շատ հանգիստ կը թուէր, բայց մայրս նորէն դժգոհ էր եւ ոտքի:

- Տղա՛ս, գիս այս ձորէն դ՛ուրս հանէ, բարձր, բարձր տեղերը կ'ուզեմ:

- Պապային դիրքը լաւ է,- կ'ըսէի խնդալով,- քեզ կողքին կը դնենք:

Թեթեւօրէն կը ժպտէր: Ու կը տանէի զինք մեր բարձունքները, ճամբաներուն է՛ն վերջը:

- ՄՓ,- կը բացագանչէր գոհունակութեամբ՝ ժայռի մը վրայ տեղաւորուելէ ու մէկ ակնարկով մինչեւ անվերջ հորիզոնները գրկելէ ետք,- դուն խենթ ես, տղա՛ս,- կը շարունակէր,- ահագին դրամ դրիր փոսի այդ տունը շինելու համար:

- Չէ՞ որ հայրական թաղ է, հայրական տան հիմքեր,- կը պատասխանէի:

- Օր մը բոլորը ծովը պիտի թափին, կործանին,- կ'ըսէր՝ հաւանաբար մեր գիւղի մէջ պարբերաբար պատահող սողանքները նկատի ունենալով,- ծախէ՛ գնա՛:

Մամա՛:

Քիչ վեր բողոքականներու գերեզմանատունն է: Քանի մը օր առաջ նկատեր էի, որ գերեզմանատան ամէնէն հին տապանասալերէն մէկը տեղէն հանած ու կոթնցուցած են նոճիի հաստաբետ բունին: Հայատառ թրքերէն արձանագրութեան կողքին երկրաչափական ձեւերու եւ կենաց ծա-

ու պարզուկ, բայց չափազանց ինքնատիպ փորագրութիւններ կային: Գետին փռուած ու կիսովին հողով ծածկուած նախկին վիճակը աւելի ապահով էր: Կրնար որեւէ ատեն քարը սահել ու փշրուիլ, կրնար չարամիտ մը ոտքով հրել ու կտորտել...

Քանի մը տարիներ ատաջ ծովափնեայ Ս. Գէորգ մատրան խորանին պատին գտնուող մեծ քարը տեղէն քակեր ու գլորեր էին: Տիւմար գանձախոյզի գործ պէտք է ըլլար: Քարին վրայ կը գտնուի փորագրուած խաչ մը եւ Ժէ. դարու պատկանող կիսաընթեռնելի արձանագրութիւն մը: Խնդրած էի, որ օր ատաջ քարը իր տեղը ամրացնեն: Անցեալ ամրան սկիզբը Փրանսահայ Յարութը մահացաւ: Ան «Երկիր եւ Մշակոյթ» կազմակերպութեան արչաւախումբի մը հետ Քեսապ եկած էր տարիներ ատաջ: Ու ա՛լ չէր ուզած հեռանալ Քեսապէն: Մինուճար մարդ էր: Կտակեր էր, որ զինք թաղեն Ս. Գէորգի կից գերեզմանատան մէջ, Միջերկրականի ափին, Կիլիկիոյ դիմաց: Արարողութեան աւարտին երգեցինք.

Երթամ ննջել յիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ որ ինձ ետուր արել:
Քարը իր տեղը դրուած էր:

Քարը իր տեղը դրուած էր, բայց ո՛վ գիտէ, թէ որքա՛ն կը դիմանայ... Յիշատակը ինքզինք ինչպէ՞ս պահէ՞ եթէ զայն պահողը չկայ...

Տարիներ ատաջ լատինացած ու արաբախօս Գնիէ զիւղին մէջ հայկական արձանագրութիւններու ետեւէն ինկած էի: «Այդպէս բան չկայ, չենք գիտեր» կ'ըսէին մարդիկ: Կը յիշեմ Իսկենտէր Մեսրոպ անուն զնիէցի իրաւաբանը: Ան զիւղը ամբողջապէս լատինացուցած կարնեցի Մեսրոպ քհն. Նազլեանի ծոռն էր: Յամառ փնտրուածներուս ու իր հետ կամաց-կամաց մտերմանալուս հետեւանքով զիս տարաւ զիւղի Հին Աղբիւրը, որ ըստ արձանագրութեան՝ կը կոչուէր Ծէյխ Իսա: Ծէյխ բառը հոս կը գործածուի իշխան իմաստով: Առաջնորդս արեւելեան պատին տակ դիզուած հողերը ու փայտերը հանեց իմ օգնութեամբ ու «Հոս են այդ ուզած-

ներդ, ես պահեր եմ այսպէս, որ յանկարծ չարամիտ մը անոնց վնաս չհասցնէ, ատիկա մեր ու այս հողերուն թաքուն անձնաթուղթն է» ըսաւ:

Յետոյ տուն տարաւ: Սեղանի ապակիին տակ ցոյց տուաւ Տիգրան Մեծի դրամ, կիլիկեան դրամներ, Հայաստանի առաջին հանրապետութեան դրամանիշեր, եռագոյն դրօշ:

- Տղաս ամուսնացուցի եագուպիէցի Հայ աղջկայ հետ, Հայերէն գիտցող, որպէսզի թոռներս հայերէն խօսին: Միս տղաս ալ պիտի ամուսնացնեմ Հայախօս ու Հայ աղջկայ մը հետ,- ըսաւ ան:

Ուրախացայ, ու՝ «Քանի Հայ կայ՝ Հայութեան հետքերն ալ կը մնան», մտածեցի:

Բայց այդ ալ ճիշդ չէ երեւի՝ կը մտածեմ: Գարատուրան Հին տուններ կը չափագրէի: Անտրեաններու Հին տան առաջին յարկի բարաւորին վրայ հրաչք արձանագրութիւն մը տեսայ: 1909-ին թուրքերը տունը վառեր էին: Աղէտէն ետք մեծ Անտրեանը տունը վերակառուցած էր ու հրդեհի հետք ունեցող այս մարդակը դրեր էր դրան ճակատին ու վրան փորագրեր՝ Հայատառ թրքերէնով.

-1909 ապրիլ 10տէ եանդըն վէ թալանտ
(1909 Ապրիլի 10/23ին հրդեհ եւ թալան):

Խնդրեցի տէր ըլլալ, «Այլապէս կը քակեմ՝ եկեղեցի կը տանիմ» ըսի: Ձարմացան, որ այդպիսի փայտ կայ այնտեղ: Յոյց տուի:

Վերջին այցելութեանս չէնքը վերանորոգուեր էր, ու դրան բարաւորը երկաթ-պեթոնէ էր: Մարդակը չկար...

Փնտռեցին: Յետոյ ըսուեցաւ, որ երեւի բանուորները կտորեր վառեր են առանց գիտնալու:

Այսպէս:

Սելեւկիա-Անտիոք-Լաթաքիա եռանկիւնին մէջ Հայ հոծ բնակչութեան հետքերն ալ այդպէս կը սրբուին տակաւ առ

տակաւ...: Ի՞նչ մնաց Ժ.-ԺԱ. դարերուն այս հողերուն վրայ ընդհուպ մինչեւ անկախ գոյավիճակի հասնող այդ հոծ գաղթականութենէն: 1078-ին Փիլարտոս (Վահրամ Վարաժնունի) հայր կը գրաւէ Անտիոքը, կը դարձնէ իր իշխանապետութեան մայրաքաղաքն ու իր նստավայրը՝ ինքզինք հռչակելով «Գուքս Անտիոքի»: Անտիոքի շրջանին մէջ կը հաստատէ հայ տարրն ու կամքը: 1085-ին թէեւ անսպասելի կերպով կը կորսնցնէ Անտիոքը ու շուտով կը մահանայ, բայց տեղւոյն հայերը սելճուք տիրապետութեան, ապա Անտիոքի լատին դքսութեան ատեն չեն կորսնցնել իրենց անկախութեան ձգտումները: Մեմլուքեան ու օսմանեան դարաւոր տիրապետութեանց ընթացքին քանի մը կղզեխումբերու վերածուած այդ հայութեան մնացորդացն ալ սմբեցաւ Ի. դարուն: Ի՞նչ մնաց Մուսա Լեռէն, Ռուճի հովիտի, Պոտամայի սարահարթի, Քիւրտ Տաղի⁷⁴, Լաթաքիոյ մօտիկ հայկական գիւղերէն, փշրանքներ միայն... Ի՞նչ մնաց ու կը մնայ Քեսապէն...

Առջի ամառ գիւղացիի մը թելադրութեամբ մօտս եկան Փրանսացի Հնագէտներ: Անոնք Սուրիոյ ծովափնեայ շրջաններուն մէջ Հնագիտական պեղումներ եւ մասնակի վերականգնումներ կատարած էին: Իրենց կ'ընկերանային նաեւ Դամասկոսէն երկու Հնագէտներ: Գիտակ մարդիկ կ'երեւէին: Իրենց պեղած ու վերականգնած կարգ մը Հնութիւններուն մէջ հայկական հետքեր գտած էին: Ինծի ցոյց տուին Արամոյի մօտիկ Մար Թումայի նախկին եկեղեցւոյ արձանագրութիւնը: Կ'ուզէին անոր ընթերցումը: Ես ունէի արդէն: Յոյց տուին նաեւ ուրիշ նկար մը Հապպուշ կամ Համպուշիէ գիւղէն առնուած: Նկատեցի, որ ան Մխիթար Գունեցիի Կաթողիկոսին 1348 թուին կառուցած աշտարակի արձանագրութեան քարին կէսն է. ծուռ դրուած էր վերականգնուած պատին մէջ: Լրիւ արձանագրութիւնը տուի ու խնդրեցի, որ քովի քարակոյտներուն մէջ փնտոնեն

⁷⁴ Քիւրտ տաղ - Լաթաքիայէն արեւելք, Թուրքմէնական Պայիքէն հարաւ ձգուող լեռները: Այստեղի արաբախօս քիւրտերը հոս հաստատուած են Սալահէտտինի արշաւանքի ընթացքին: Հոս կը գտնուի Սալահէտտին նշանաւոր բերդը: Մինչեւ Ի. դարու սկիզբը այստեղ կը գոյատևէին քանի մը հայաբնակ գիւղեր:

քարին միւս կէսը, քակեն պատը, կցեն բեկորները եւ ետ շարեն: Ինձմէ խոստում առին, որ ես կամաւոր կը մասնակցիմ այդ աշխատանքին: Այդ նկարները եւ իրենց այցետոմսերը տուին ու մեկնեցան:

Պատերազմը խանգարեց մեր ծրագիրը:

Ի՞նչ մնաց... Մեր յիշատակները կը փնտոնեք մեր ապրած վայրերուն մէջ ու անոնց փշրանքները փրկող ձեռքերուն կը խոնարհինք... Ի՞նչ կը մնայ այս կողմերուն մէջ տակաւին շնչող մեր կեանքէն, որ ահա դարեր շարունակ տիրողին մատուցուած կաշառքով կը սպառի տակաւ առ տակաւ... Մեր կեանքին գրաւը մեր կեանքը կ'ըլլայ...

Ու կը յիշեմ, երկու տարի առաջ Մուսա Լեռան Վազըֆ գիւղը տուած այցելութիւնս: Մուսա էմլէքեանին ծանօթացեր էի: Լեռան ամէնէն մեծ հողասէրն էր ու բաց պատմագիրքը: Տղան ըսաւ՝ «Կը վնասես, ե՛ւ ուտող է, ե՛ւ խմող»: Ամբողջ օրուան մը պտոյտէն ետք գացինք ծովափ՝ Կարալիսին ճաշարանը: Հոն՝ շրջակայ գիւղերու գիւղապետներուն հիւրն էր Թուրքիոյ մուխթարներու նախագահը: Անոնց հետ էր նաեւ Վազըֆի գիւղապետ Պերճ Քարթունը:

Անկիւնը սեղան մը գրաւեցինք, նստանք: Մէջտեղ ելաւ, որ Մուսա ամմօն ո՛չ ուտող է, ո՛չ խմող: Սկսաւ երգել Գէորգ Չաւուշի հանրայայտ երգը.

- Հազար ինը հարիւր եօթ թուականին,
Չքնաղ Մայիսի քսան եւ եօթին,
Տօնն է բազմաշխատ մահուան Գէորգին,
Սասնոյ հարազատ մեծանուն քաջին:
Զարմացեր ու ցնցուեր էի:

- Մուսա ամմօ, ի՞նչ համարձակութեամբ այդ երգը այստեղ կ'երգես, - հարցուցի:

- Լսէ՛ պատմեմ, - ըսաւ ու պատմեց:

- Ժամանակին լեռան Մուսան այծերու հօտ կ'ունենայ, հարիւր այծ եւ գամփո շուն մը: Այծերը լեռը կ'արձակէ ու ետեւնէն չ'երթար: Գամփոը կը հսկէ, ո՛չ զայլ կը մօտենայ հօտին, ոչ ալ մարդ: Այծերը կ'արածին սպառնով, կը մակաղեն ուր որ հասնին: Մուսան որ սուլեց՝ գամփոը կը

Հաւարէ Հօտը ու ողջ-ամբողջ կը բերէ գիւղ:

Օր կու գայ, օր կ'անցնի՝ գամփոք կը սատկի:

Մուսան քսանհինգ այծ կը մորթէ ու հոգեճաշի կը հրաւիրէ դուռ-դրացի, ազգական-բարեկամ:

Թագաւորին լուր կու տան, թէ Մուսան իր շան հոգեճաշին համար քսանհինգ այծ մորթեր է:

Թագաւորը կը բարկանայ:

- Գացէ՛ք, կապեցէ՛ք այդ մարդը, բերէ՛ք ինձի, որ հասկցնեմ, թէ ի՞նչ կ'ըլլայ, երբ մարդ կարգ ու կանոնը մոռցած՝ իր շան հոգեճաշին քսանհինգ այծ կը զենէ,- կը հրամայէ:

Կը ձերբակալեն Մուսան ու կը բերեն թագաւորին առջև:

- Դուն տէրութեան կարգն ու կանոնը մոռցած շանդ համար քսանհինգ այծ մորթող, հոգեճաշ ընող մա՞րդն ես,- կը հարցնէ թագաւորը:

- Թագաւորը ապրած կենայ,- կը պատասխանէ Մուսան,- ես տէրութեան կարգն ու կանոնը լաւ իմացող մարդ եմ, ես պէտք եղածը ըրած եմ արդէն, քսանհինգ այծ ալ հրամանքնիդ համար զատած էի, բայց ցաւիս պատճառով չէի կրցած ղրկել, այսօր իսկ տեղ կը հասնին:

Թագաւորը կը ժպտի ու կ'ըսէ.

- Հասկցայ, Մուսա՛, ողորմի՛ շանդ հոգւոյն: Գնա՛ ազատ համարձակ, միւս այծերդ լեռը ձգէ՛, ես իմ շուներս քու տրամադրութեանդ տակ կը ձգեմ:

Հիմա Մուսան հանգիստ է, որովհետեւ մնացեալ Հօտը լեռը ապահով ու պահպանուած է:

Իր պատմութիւնը կը վերջացնէ իմ Մուսա ամմօն:

Կը զարմանամ, ի՞նչ է ասիկա՝ զրո՞յց, հեքիա՞թ, առա՞կ, թէ հանելուկ:

- Մուսա ամմօ՛,- կ'ըսեմ,- հապա եթէ այս անգամ ալ այս շուները կատաղութենէ բռնուին՝ ի՞նչ պիտի ըլլայ:

- Աստուած մե՞ծ է մինչեւ այն ատեն,- կը պատասխանէ:

- Բայց Աստուծոյ մեծութիւնը ի՞նչ կ'ընէ հետզհետէ ամբողջ մեր պղտիկութեան,- կը մտածեմ ես հիմա:

Ծանր հրետանին պահ մը հռնդաց: Հարաւային ճակատի վրայ Լեդի Զուրը ու թիւ 45 բլուրը կրկին բռնկած կը թուէին: Քեսապի կողմէն միջակ ու թեթեւ զէնքերու ձայներ կու գային արդէն, բայց մտահոգիչ չէին թուեր: Կը խորհէի, թէ շրջանին մէջ հաստատուած նոր զօրամիասորումներն են, որ պարզապէս կ'աղմկեն՝ թշնամիին «Հոս, ներկայ ենք» ըսելու համար:

Իջանք տուն:

Հիլտան լողցեր, լուացքը չորցուցեր, պարտէզ իջեր էր: Յանդիմանական ակնարկ մը նետեց երեսիս: Ես կարօտցեր էի զինք, թէ յանցաւո՞ր ըլլալուս համար այդպէս մտածեցի: Երեկոն մօտ էր, ու մենք տակաւին պէտք է ճաշէինք: Յանկարծ տան հեռաձայնը հնչեց: Էքիզօլուքէն Սեւան քոյրն էր:

- Մեր տղաքը կը քաշուին, ո՛րք մնացիք, հոս մարդ չմնաց, մենք ալ ճամբայ ելանք,- կ'ըսէր:

Ի՞նչ եղաւ յանկարծ: Չէ՞ որ ամէն բան վերջացեր էր արդէն: Այդ զօրքը ի՞նչ ըրաւ: Ի՞նչ ըսել է «Մեր տղաքը կը քաշուին»: Ո՛ւր: Պարզապէս ապշեր էի, չմեր:

Բջիջայինս տեղ մը նետեր էի, փնտոնեցի գտայ, վազեցի վերի ճամբան:

- Ան ալ հիմա՛ գտաւ տունը նկարելու,- բողոքեց չիտան:

Բայց Հիլտան ինչպէ՞ս այդքան վստահ էր, որ ես տունը նկարելու համար այդ դիրքին բարձրացայ: Յետոյ՝ ի՞նչ խելքիս փչեց: Մեր արարքները ա՛լ չէինք կրնար պատճառաբանել:

Առի երկու նկար, իջայ: Ծունը պառկեր էր դրան առջև, հացը գետին մնացած էր, չէր կերած: Յուզուեցայ: Չուզեցի փնտոնել անոր նայուածքը:

Յակոբիկը շոյեց գլուխը, փնտոնեց Թուխիկը ու դժկամութեամբ ելաւ ինքնաշարժ:

- Պայ պայ, Լասի՛, պայ պայ, Թուխի՛կ, պայ պայ, Տո՛ւն,- ըսաւ:

Հիլտան վազեց դրացիներուն՝ հաց-մաց տանելու ու խնդրելու կրկին, որ մեզի հետ քալեն: Ի՛ գուր:

Քչեցինք: Վերի թաղէն վեր, յանկարծ անդրադարձայ, որ Հրանդ Յակոբ Ղազարեանը եւ կինը՝ Արփինէն, տունը ըլլալու էին: Ինչպէ՛ս չիչեցի:

- Հանգստացի՛ր, Հիմա վարի այր մարդիկը կու գան ու կը վերցնեն զանոնք,- Հանգստացուց Հիլտան:

Յակոբը Պիքֆայայի Հայոց Վանքի պարտիզական եղած էր՝ 1958-էն, Քեսապի լեռներուն վրայ այծի հօտեր պահելու պետական արգելքէն ետք: Հանգստեան տարիքէն ետք վերադարձեր էր Գարատուրան եւ թաղին մէջ ու գիւղէն բարձր՝ Տնվիննիւր ըսուած տեղը, Հրաչազեղ պարտէզներ ստեղծած, խնամած էր: Երկու մանչերէն Յովհաննէսը Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն շրջանաւարտ՝ Քանատա կ'ապրէր, իսկ Ռաֆֆին՝ գիւղը, մէկ մանչ, մէկ աղջիկ զաւակ ունէր:

Յակոբ տղոց մօր մահէն ետք կրկին ամուսնացած էր Արփինէին հետ ու քաշուած առանձին տուն մը: Բայց ահա քանի մը տարիէ ի վեր գիտակցութիւնը լրիւ կորսնցուցած չարժող մարմին մը դարձած էր: Անոր ամբողջական խնամքը Արփինէն կը կատարէր:

Ռաֆֆին անցեալ աշնան, բերքահաւաքի ատեն, տիկնոջ ու աղջկան հետ Թուրքիա պտոյտի կ'երթայ: Վերադարձին տղան՝ Յակոբը կ'ըսէ.

- Հայրի՛կ, պարտէզդ ստանձնէ՛, ես Այնճար կ'երթամ, գործ գտեր եմ:

Թոռ Յակոբին այս որոշումը կրնար երկու պատճառ ունենալ. մէկ՝ այդ տարի բերք չկար. «Ոչինչ, այս տարի չկայ՝ գալ տարի կ'ըլլայ» խօսքին ականջ չէր ուզած տալ. երկու՝ գիւղը իր սերունդէն մարդ չէր մնացած, շատեր արդէն գացեր էին:

Նորէն չեմ գիտեր ինչո՛ւ եւ ինչպէ՛ս՝ Ռաֆֆին կը յայտարարէ, որ Տնվիննիւրու պարտէզը իրեն պէտք չէ, ան որ ձմրան փայտ կ'ուզէ, թող երթայ ջարդէ: Ես անձնապէս տեսայ, որ գարատաչցիք թրաքթորով խնձորենի կտրեցին ու ձմրան տաքցան: Անոնց բակերուն մէջ դիզուած փայտը դեռ ձմեռ մըն ալ կը հանէ:

- Այսպէս կտրիճ ու ծով պարտէզ կը ջարդե՞ն,- կ'ըսէին

մարդիկ ու կը ջարդէին ծառերը:

Ռաֆֆին վարմունքը տարօրինակ էր, սակայն տարօրինակութիւնները արտաքին երեւոյթներ են. անոնց տակ իրական ու համոզիչ պատճառներ կը հանգչին:

1947-ին Հայրենադարձութեան արձանագրուողները իրենց կալուածները կը ծախէին Գնող Յանձնախումբի մը: Աներեւայակելի կերպով աժան գիներով: Մարդիկ զայրացած էին, ու նախընտրեցին փճացնել իրենց կալուածները: Կացինն ու ցաքատը առնողը պարտէզ իջաւ, կոտորեց-ջարդեց իր իսկ տնկած ու խնամած ծառերը: Գնող Յանձնախումբը աւելի վարպետ ելաւ: Զիթենիի կոճղերը ծախեց արաբներու: Կոճղերը ուղտերու կարաւաններով Պալլուրանի կողմերը տարին: Հոն Հիմա ծով ձիթաստան մը կայ:

Յետոյ Ռաֆֆին սրտի կաթուած անցուց: Բամբակի պէս ձերմկեր էր, երբ գինք տեսայ ամսավերջի Կիրակի մը Գարատուրանի եկեղեցւոյ բակը: Անկէ ետք յաճախ կը տեսնէի գինք տիկնոջ հետ՝ երեկոյեան մարզական քայլքի ելած մեր ճամբուն վրայ:

Երէկ՝ Ուրբաթ առաւօտ, կինն ու աղջիկը առած՝ Ռաֆֆին ուղղակի Լիբանան կ'անցնի, տղուն քով:

Այսպիսի վիճակներ ալ կային Քեսապի մէջ:

Գիւղապետին՝ Աբօ Ղազարեանին տան անկիւնադարձին նկատեցի, որ քանի մը մարդիկ դուռը քառորդ մը բացած՝ կը նային, թէ ո՛վ կ'անցնի: Պահ մը դանդաղեցայ, ինքնաշարժները հոն էին: Ուր որ է՝ պիտի հետեւէին ինծի: Անոնց ընտանիքները Պաղճաղազ կամ Լաթաքիա են արդէն:

Թեքուեցանք աջ՝ Քեսապ-էքիզօլուք մայրուղին: Շտապ օգնութեան ինքնաշարժները կը սուրային դէպի Լաթաքիա, վայրկեանը մէկ: Ստիպուած էի աջէն դանդաղիլ: Թիթիզեաններու տան առջեւ, երկու ոտքերը բարձրեկ պատի մը դրած Թիթիզեաններուն հալէպցի փեսան՝ Շանթ Տէր Յովհաննէսեանը, նստած էր անտարբեր:

- Դուք գացէ՛ք, ես հոս կը մնամ, այսպիսի բաներէ շատ անցած եմ,- ըսեր է:

Բուռն կոխներ էին. թիկունքիս՝ Քեսապի մէջ, վարը՝
Զինարի մատոյցներուն վրայ, Քէօրքիւնէի առջեւ. սա կը
նշանակէր, որ չըջանի արեւելեան կէսը՝ Սեւ Աղբիւրը, Ներ-
քի Գիւղը, Տուզաղաճը, անոնց հակաչիռօին տակ էր: Սահ-
մանային գօտիին վրայ կրակ չկար: Թուրքիոյ գործը
վերջացած կը թուէր՝ ընդգիմաղիրները ներս մղելով: Կը
պատկերացնէի, որ հիմա սուրիական զինուորական բոլոր
խմբաւորումները այդ կողմերը չըջապատուած են արձա-
կադէններու կողմէ ու կը գտնուին անոնց ուղղակի թիրա-
խին տակ: Սուրիացի զինուորին արիւնը կը հոսէր Քեսապի
հողին վրայ:

Յաւէս գլուխս կ'օրօրուէր:

Առջեւէն անթափանց ապակիներով երկու ինքնաշարժ-
ներ դանդաղօրէն կը սահէին: Զախ պատուհանէն դուրս
ելած հրացանի փողերը կը յայտնէին, որ զինուորականներ
են: Ուզեցի չըջանցել. առիթ չէին տար. տեղ մը ճամբէն
դուրս հաւասար հողատարածութիւն կար, քչեցի արագ,
չըջանցեցի, շտապ օգնութեան երկու ինքնաշարժներու եւս
ճամբայ տուի: Նկատեցի, որ ետեւէս արագ սուրացող ինք-
նաշարժ մը կու գայ՝ չճակը պարբերաբար երկար փչելով ու
երբեմն աջ ու ձախ օրօրուելով: Խորհեցայ՝ փախստականներ
են: Ես ալ արագուցի, էքիզօլուքի մուտքին լայն տեղ գտայ
ու ճամբէն դուրս ելլելով ճամբայ տուի: Աղբիւրի հրապա-
րակին մէջ ինքնաշարժը կեցաւ, զինեալ մը իջնելով վրաս
եկաւ՝ բաներ մը պոռայով: Գլուխէն վիրաւոր զինուոր մը
իջեցուցին՝ զէնքը տակաւին ձեռքը, ուրիշ ինքնաշարժ տե-
ղափոխելու համար: Յանցաւոր զգացի: Ինչո՞վ կրնայի
օգնել:

Հոն զինուորներու բազմութիւն մը կար: Զաղլասի խա-
նութիւն մէկ փեղկը բաց էր: Զինուորները զովացուցիչներու
տուփերով ու տոպրակներով դուրս կ'ելլէին: Մեծաւոր մը
կ'երեւէր պանդոկի պատշգամին, սանտուիչ կ'ուտէր: Ետիս՝
Սահակեանենց նրբանցքին մէջ եւս զինուորականներ կ'ե-
րեւէին: Ամպարճեաններու փողոցին լայն դուռը բաց էր,
հոն եւս զինեալներու բազմութիւն կար: Հայ տղոցմէ՝ ոչ ոք:
Բան չ'անցաւ միտքէս: Յետոյ, իմ ետեւէս եկող Սեւակը կանգ
կ'առնէ այստեղ: Բանակը անօթի էր: Անոնք կը լքեն իրենց

զիրքերը, դոները կը ջարդեն թէ՛ հանգիստ անկողին, թէ՛
համով բաներ ճարելու ու Ամպարճեաններու բակի օրօրոց-
ներուն վրայ ճօճուելու համար: Երկու տարբեր ջոկատներ
կ'ըլլան ու զիրար կ'ամբաստանեն ճակատը թողած ըլլալու
յանցանքով: Քիչ ետք էքիզօլուքի երկու կողմէն բացուած
կրակին թատերաբեմ կը դառնայ այս վայրը, ու շատ դոճեր
կ'ըլլան:

Դասալքութիւն կար: Դասալքութեան պատճառը թի-
կունքի տկարութիւնն էր, սնունդի եւ բժշկական օգնու-
թիւններու պակասը, տարբեր վաշտերու իրարու դէմ
ունեցած անհանդուրժողութիւնը, թէ... Ո՞վ գիտէ:

Ժիրայրը թրաքթորին վրայ ելեկտրածին շարժիչը կը
տեղաւորէր Սթիւ տղուն հետ: Նշան ըրաւ, որ չդանդաղինք:

Հիլտայի հօրենական տունը կը գտնուի Մեղրաձորին
նայող գառիթափին վրայ: Էքիզօլուքի վերջին տունն է:
Եղբօր՝ Վաչէ Սաղտճեանին, ինքնաշարժը կ'երեւէր պա-
տշգամին տակ քաշուած: Ինքնաշարժս կեցուցի հալէպցի
էքմէքճեաններու տան ետեւը, որովհետեւ, իրօք, հակա-
ռակորդ ճակատի զինեալներուն արձակած գնդակները կը
սուլէին հոս ու հոն: Վաչէն հօրը սենեակէն դուրս կ'ելլէր՝
ձեռքին աղտոտ շորը: Մերունիին հազը կը լսուէր:

- Ծարժէ՛, աղբա՛ր,- ըսաւ Հիլտան:
- Ես գացողը չեմ,- պոռաց ան:
- Վաչէ՛,- ըսի,- պապան ես կը վերցնեմ, օգնէ՛ ինձի, որ
ինքնաշարժին մէջ դնենք:

- Պապան տեղէն շարժել հնարաւոր չէ: Դուք գացէ՛ք:
Պատին անկիւնէն հետեւեցայ հարաւային ճակատին:
Լեղի Զուրը լուծ էր: Լուռ էր նաեւ թիւ 45 գազաթր: Լուռ
էր նաեւ ձեպէլ Նսրրի վրայ երէկ փոխարինուած թնդա-
նօթը:

- Միթէ գործ տեսա՞ւ,- բողոքեց Վաչէն,- առաջ, երբ
տեղեկանք փոխանցէինք այսինչ կամ այնինչ կէտին վրայ՝
հարուածը չէր ուշանար: Այսօր տեղեկանքը ի գոյր կը
կրկնէին մեր տղաքը, կա՛մ լուռ կը մնար, կա՛մ ուրիշ տեղ
կ'ուղարկէր հարուածը:

Ու հիմա մշտապէս լուծ կ'երեւի լեռը:

Այդ որքան արագ ինկած էին այդ դիրքերը, որքան անապասելի: Արձակագէնի ձայները կու գային շատ մօտիկէն, դէպի Քաղուքլու իջնող ճամբայէն, Իսքան Ասքարիի պարապ տուներէն, Մեղրաձորէն, նոյնիսկ հանգուցեալ Տօրթ. Ռոպէր ձեպէճեանի առանձնատան կողմերէն:

-Գացէ՛ք, ասոնք հիմա կը կտրեն Պասիթի ճամբան, Հո՛ւս կը մնաք,- կրկնեց Վաչէն:

Քաշքշեցինք զիրար: Ի զուր:

1985-ին Մեղրաձորի մէջ բռնկած ու շրջանի ամբողջ հարաւը տարածուած հրդեհին համար Վաչէին հայրը ամբաստանուած, խոչտանգուած ու բանտարկուած էր: Բոլոր կալուածները բռնագրաւուած էին: Վաչէին իրաւունք տրուած էր միայն իբրեւ բանուոր մնալու իր հայրական նախկին կալուածներուն մէջ, եկամուտին որոշ մէկ տոկոսը ստանալու դիմաց: Սեղճ տղան քսանհինգ տարուան դատերէն ու կաշառքներէն ետք բան մը փրկեց, բայց հայրը արդէն լրիւ քայքայուած էր: Բժիշկները չէին կրնար օգտակար ըլլալ: Վաչէն լուրթեամբ այդ բոլորը կը տանէր, կը լողցնէր, կը կերցնէր, շորերը կը փոխէր, կը լուար... Ու 46 տարեկան էր:

Այս ի՞նչ խաչ էր:

Մտայ ծերուկին սենեակը:

- Որո՞ւն տղան ես,- հարցուց,- Այսենց Կարպունի՞ն:

- Ալլուկ ունի՞ս,- հարցուց,- ամուսնացա՞ծ ես:

- Կտրէ՛ տո՛ւր կատուին, ի՞նչ աւելորդ բեռ չալկեր ես,- ըսաւ:

Նոյն յանկերգը:

Դունէն ելած պահուս կանչեց կիսաթրքերէն իր երգը.

- էյ, խելքով աղքատիկ,

Սիկառէթ տուր մէկ տուփիկ,

Երկու հրահան:

Ա՛լ ճայթելիք բան էր. ափս քսեցի Վաչէի դէմքին, նայեցանք իրարու ու բաժնուեցանք:

Մուխապարաթի Աճամի դիրքի մարդիկ քաշուած էին թումբերու ետին: Մէկը ձեռքով նշան ըրաւ, որ չդանդաղինք: Այս ընթացքով, թշնամի արձակագէնները կրնային հասնիլ Փագը Հասան թուրքմէն գիւղի թիկունքի բարձունքին ու կտրել Քեսապ-Պասիթ ճամբան: Ա՛լ Հնարատոր չէր ըլլար տեղէ շարժիլ:

Վերի Պաղճաղազ գիւղի բնակիչներն ալ գաղթեր էին:

Վարի Պաղճաղազի մէջ քանի մը հոգի երեւցան ճամբուն վրայ: Իմացանք, որ Գարատուրանի մարդիկը անցած են արդէն: Բայց չչուկ կայ, որ Մեղրաձորի այս յետին բաժինին մէջ եւս թշնամի զինեալներ երեւցած են: Զորի բարձունքներուն վրայ մեր զինեալները կը փորձեն անոնց առաջըր առնել:

Ես ափ ի բերան մնացած եմ, որ Լեղի Զուրի բանակային միաւորները խորտակելէ ետք, անոնք այս ի՞նչ արագութեամբ թափանցած են շուրջ հինգ-վեց քիլոմէթր տեղ: Ահա թէ ի՞նչ կը նշանակէ թիկունքի անտեսում, պաշտպանութեան երկրորդ գիծի բացակայութիւն ու վերջապէս՝ դասալքութիւն: Ահա թէ ի՞նչ կը նշանակէ լեռնային անցքերը,- ուրկէ թշնամին մուկի պէս սողոսկելով մուտք կը գործէ,- անտէր ձգելը: Ժողովրդային Պաշտպանութեան զօրքերը մայրուղիներու վրայ կ'երեւէին միայն: Անիմաստ ու զզուելի ներկայութիւն մը խաչմերուկներուն վրայ, տուներուն առջեւ: Ես ու ինծի պէս շատ շատեր կը գիտակցէինք, որ Քեսապ բարձրացող զօրքը պիտի իյնայ ամէն կողմէ թափանցող հեռահարներու կրակին տակ ու խայտառակ վախճան ունենայ:

Ու հիմա անոնց վոհմակները թուփէ թուփ ու ծերպէ ծերպ կը թափանցեն մեր անտառներուն մէջ, մեր բարձունքներուն վրայ, կը կտրեն բոլոր անցքերը, ուր ո՛չ ծանր ու ոչ ալ միջակ ծանրութեամբ գէնք տանիլ Հնարատոր է:

Ես այլեւս չնչահեղձ պիտի ըլլամ: Կը վախնամ, որ յանկարծ ինքնաշարժը հրեմ տեղ մը, նետուիմ դուրս ու գետինը ծեծեմ, ինքզինքս ծեծեմ ու պոռամ: Այսքան ամօթ ես երբեք չեմ ունեցած, այսքան վարկաբեկիչ կացութիւն: Ինչպէս, ինչպէս կարելի էր այսքան կրատրական ըլլալ, այսքան

անհոգ, այսքան տխմար...

Տրկինս կ'արտասանէր Յովհաննէս Շիրազէն.

Մենք խաղաղ էինք մեր լեռների պէս,

Դուք հողմերի պէս խուժեցիք վայրագ:

- Յաջորդ երկու տունները գոնէ մի՛ արտասաններ,-
պոռայցի:

Մենք ձեր դէմ ելանք մեր լեռների պէս,

Դուք հողմերի պէս ոռնացիք վայրագ:

Բայց մենք յաւերժ ենք մեր լեռների պէս,

Դուք հողմերի պէս կը չքուէք վայրագ:

Սո՛ւտ:

Ո՛ւր եղաւ ատիկա, Սասունի՞ մէջ... Վանի՞ մէջ...
Կարսի՞ մէջ... Մուսա լերա՞ն վրայ... Ի սէր... Յաղթական
ճակատամարտեր՝ այո՛, բայց վերջին դարերու մեր մղած
գրեթէ բոլոր պատերազմները պարտութեամբ վերջացած
են, կորուստով հայրենիքի, իսկ միթէ կա՞յ աւելի մեծ
կորուստ քան հայրենիքինը, կա՞յ աւելի մեծ պարտութիւն
քան հայրենագրկումը...

Մե՞նք հողմերի պէս ցրուեցինք արագ...

Չեմ գիտեր, թէ մեր պատմութեան ո՛ր դարուն մեր ար-
եան մէջ, մեր ուղեղին մէջ, ազգովին, մտած է սնդիկի նման
բան մը, որ մեզ կը հեռացնէ մեզի համար վտանգ
նշանակող ամէն ինչէ: Կը հեռացնէ եւ ոչ թէ կը լարէ ու
դէմ կը մղէ: Երբ վտանգը կը յայտնուի, կամ մեզի կը թուի,
թէ վտանգը մեր դրան մօտ է, մենք թիկունքի պատու-
հանէն կը փախչինք որքան կրնանք հեռու տեղ մը, հոն նոր
կայք կը հաստատենք, նոր «հայրենիք» մը կը յայտնա-
գործենք, հոնկէ ալ ուրիշ օր մը նոյն ձեւով փախուստ տա-
լու համար: Կը յիշէ՞ք, Արծրունիները, Պահլավունիները,
հազար-հազարներ՝ իրենց հայրենի կալուածները փոխարի-
նեցին յոյներուն հետ ու քաշուեցան Փոքր Ասիոյ խորերը եւ
Կիլիկիա... Յետո՞յ... Հիմա ալ մե՞նք կը լքենք Հայաստանի
Հանրապետութիւնը, Արցախը՝ հազարներով, բիւրերով,
միլիոնով...

Տարիներ, տարիներ առաջ գիրք մը կարդացած էի:
Հերոսները մոռցած եմ. ոչ մէկ անուն կը յիշեմ, բացի
վերնագիրէն՝ «Ուրբաներից վերջինը»: Այդպէ՞ս էր արդեօր:
Հեղինակն ալ չեմ յիշեր: Թէ ինչպէ՞ս պատահեցաւ, որ
կարդացի այդ թարգմանութիւնը՝ ատ ալ չեմ յիշեր: Բայց
այսքան տարի ետք՝ այդ գիրքի ընթերցումէն քաղած
տպաւորութիւնս մղձաւանջի պէս եղած է միշտ հետս, ան-
հանգիստ ըրած զիս, տանջած՝ այդ ցեղի տխուր, անփա-
ռունակ վախճանով:

Ուրեմն՝ ուրբաները, ինչպէս չեչէններն ու չերքէզները,
կովկասեան ցեղ մըն են, մահմետական: Օսմանեան վերնա-
խաւին հետ շփուող շէյխերը կը գրգռեն կրօնական անհան-
դուրժողութիւնը: Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ Ղուրանի մահիկը
խոնարհի խաչին: Չէ, իրենք չեն կրնար ապրիլ Զարական
Ռուսիոյ խաչի հովանաւորութեան տակ, օսմանեան մա-
հիկը կը տենչան, անոր կը ձգտին: Այդ քարոզչութեան
գլխաւոր հերոսը, ըսենք՝ շէյխը, իր ամբողջ տաղանդով
աւելի ու աւելի կը գրգռէ այդ հաւաքական ապրումը... Եւ
ժողովուրդը կ'որոշէ գաղթել Օսմանեան տէրութիւն: Յարը
կ'արտօնէ, Սուլթանը կ'ընդունի: Ու մարդիկ կը հոսին
կ'երթան: Շէյխը, որ ստեղծած է այս վիճակը, խենթի պէս
կը վազէ հայրենաթող ժողովուրդի հոսանքին դիմաց, կը
խնդրէ, կ'աղաչէ, կը պաղատի, որ մարդիկ չլքեն իրենց
տունն ու տեղը, չլքեն հայրենիքը, չլքեն հայրենիքը...

Ի գուր, արդէն ոչ ոք կը լսէ անոր ճշմարիտ խօսքը:

Թուրք փաշաները ուրբաները կը ցրուեն օսմանեան ան-
ծայրածիր աշխարհին մէջ՝ հոս ու հոն, այրերը կը տանին
բանակ, գեղուհիները՝ հարեմ...

Ու հարիւր տարի ետք կը վերջանայ ժողովուրդի մը
պատմութիւնը «ուրբաներից վերջինը» հանդիսացող ձերու-
նի մը վկայութեամբ, Սուրիոյ հեռաւոր մէկ վայրին մէջ:

Այդ գիրքը տապանաքարի մը տպաւորութիւնը ձգած է
վրաս, տապանաքար, որուն տակ աճիւններ իսկ չկան:

Ֆազը Հասան գիւղէն կ'անցնինք, քիչ անց՝ դէպի աջ բաժնուող ճամբան կը տանի Պետրուսիէ գիւղը: Պուճաքի թուրքմէնարնակ շրջանի վերջին երկու գիւղերն են ասոնք: Դեռ զրոյցներ կը շրջին այս շրջանին նախապէս Հայկական ըլլալուն մասին. Պետրուսիէն Պետրոսի գիւղն է, ուր դեռ մինչև վերջերս կը գոյատեւէր Հայ ընտանիք մը՝ Սարգիս-եանները: Այս կողմերը կը գտնուին Կեավուր Գըրան (Ան-Հաւատ՝ Հայ Չարդող) եւ Քեչիչ (Քահանայ) թուրքմէն գիւղերը: 1516 թուին, երբ սուլթան Սելիմ կը գրաւէ Սուրիան, երզնկայի Քեմախի շրջանէն կը բերէ 5000, ապա 10000 թուրքմէն Գարամանլա էմիր Աղայի առաջնորդութեամբ՝ զանոնք մեծ արտօնութիւններով Հաստատելով Քեսապի շրջանի արեւելեան ու Հարաւային տարածքներուն մէջ: Պայրի եւ Պուճաքի շրջանակին մէջ գրեթէ ի սպառ կը չքանայ հոռոմ բնակչութիւնը, կը նուազի Հայ տարրը, նոյնպէս եւ ալեւին: Ասոնք Հարաւէն կը կրծեն ալեւի, իսկ Հիւսիսէն՝ Հայկական շրջանները: Ի. դարուն՝ Պայրի Մանլա օղլուները, Օրտուի Հասան եւ Շերիֆ աղաները, Պեզկէի⁷⁵ Գալթախ շէյխերը, Թնզըրիի⁷⁶ Թիրիաքիները, Պուճաքի Հաճիները եւ Հաֆըզները ասոնց սերունդներն են:

1909-ին էքիզօլուքէն Պաղճաղազ փախչող քեսապցիները անցան Ֆազը Հասանէն: Թուրքմէնները կտրեցին Հայերու ճամբան ու կողոպտեցին ինչ որ ունէին իրենց ուսերուն վրայ, ապա աւարեցին Չաթալէք, Վարի Պաղճաղազ ու Վերի Պաղճաղազ գիւղակները: Գարատուրանի կողմէն եկող փախստականները ստիպուած էին անցնիլ Կաղնուտ լեռնէն կամ ծովափի չափազանց դժուարանցանելի եւ վտանգաւոր կածաններէն ու մօտենալ Պետրուսիէի:

⁷⁵ Պեզկէ - Սեւ Աղբիւր գիւղէն Հիւսիս-արեւելք գտնուող թրքական տան:

⁷⁶ Թնզըրի - կային Վերի եւ Վարի Թնզըրիներ: Վերինը կը շարունակէր Հայարնակ մնալ՝ Օրտուի շրջանին մէջ Հայարնակ միւս գիւղերուն պէս. - Արֆալի, Եամատի, Կոչի, Գոնտունա, Պուրճ, Արմանձօ: 1915ի տարազրութենէն ետք կը վերականգնի միայն Արֆալի գիւղը, որուն բնակչութիւնը 1939-ի սահմանագծումէն ետք կը լքէ գիւղը ու կ'անցնի Սուրիա:

Ասոնք ոչինչ կրնային ունենալ իրենց Հետ: Վերջին եկողները զինեալները եղան: Թուրքմէնները մինչև զինաթմափ չըրին զանոնք՝ ոչ ոքի անցնիլ արտօնեցին:

Աղէտէն երեք օր ետք Լաթաքիոյ մութասարիփութեան կազմած Քննչական Յանձնախումբը աշխատանքի կը սկսի իր սահմաններէն ներս Հայերու Հանդէպ եղած անարդարութիւնները ճշդելու Համար: Բանակի սպայ դամասկոսցի Սուպհի պէկ Սամատի, Շէյխ Մուհամմէտ էֆէնտի էլ-Աճճան, Տոքթ. Իլիաս Աչչի եւ Լաթաքիոյ դատարանի անդամ ու խօսնակ եուսէֆ էլ-Հաքիմ քսան իշաբեռ թալանուած ապրանք կը յայտնաբերեն Ֆազը Հասանի մէջ, իսկ Պետրուսիէի Ռիֆաաթ աղայի տան մէջ՝ երեք Հարիւր կտոր զէնք ու այլ ապրանքներ:

Պետրուսիէի խաչմերուկէն կը թեքիմ դէպի Հարաւ, դէպի Լաթաքիա: Հոս՝ Կոնկուրայի գետակի կամուրջէն անդին Պասիթն է, աւազուտ ծովափ մը, որ կ'երկարի մինչև Համանուն Հրուանդանի Հարաւը: Այստեղ՝ ծովափի աւազուտներուն եզրին, ալեւիններու կառուցած Հարիւրաւոր շալէներուն մէջ Հիմա ապաստան գտած են Հալէպցի իսլամ փախստականները, մեծ մասով կիներ, տարեցներ ու մանուկներ: Ամէն տեղ աղտոտութիւն է, տեղ-տեղ՝ աղբալոյտեր, ճամբաներուն վրայ. ու բակերուն մէջ դեռ այս ժամուն կը վխտան մանր տղաքը, ինչպէս Հալէպի արուարձանային թաղերուն մէջ: Այր մարդիկ չատ քիչ են: Չես գիտեր՝ ընդդիմադիրներու շարքերուն մէջ են, թէ... Մարդիկ կասկածով կը մօտենան այս բազմութեան, բայց ի՞նչ ընես՝ գործ է, չահոյթի աղբիւր, մասամբ՝ մարդասիրական վերաբերմունք:

1909-ի Աղէտին՝ յոգնած, կողոպտուած ու լլկուած քեսապցիները, որոնք Ուրբաթ, 10/23 Ապրիլի առաւօտէն կտրեր էին դժուար ճանապարհ, Շաբաթ օրուրնէ սկսեալ խումբ-խումբ կամ մէկ-մէկ կը հաւաքուին այս աւազներուն վրայ: Երրորդ օրը Փրանսական «Մեսաժրի Մարիթիմ» (Messageries Maritime) ընկերութեան «Վիկեր» (Wiger) փոխադրանաւը 2000 հոգի կը փոխադրէ Լաթաքիա: «Ժիլ

Ֆերրի» (Jules Ferry) գրահանաւը նոյն օրը կը բերէ 1500 հոգի, իսկ «Միշլըլէ» (Michelet) յաժանան ալ՝ վերջին հասածները: Հետիոտն Լաթաքիա մեկնողներուն թիւը երկու հազարի կը հասնէր:

Պասիթ... Պոսէյտոն... Յունական դիցաբանութեան ծովու աստուածը, որուն տաճարին աւերակները կը գտնուին քիչ անդին: Այս աւազները թաղած են պատմական հետքերն ու յիշողութիւնները: Կը յիշե՞նք արդեօք, թէ այս աւազներուն վրայ վրան զարկին նաեւ մուսալեոցի գաղթականները 1939-ին, երբ լքեցին Թուրքիոյ կցուած իրենց հայրենի գիւղերն ու մնացին հոս նախքան իրենց Այնճար կամ այլուր փոխադրուիլը: Ահա այս շէնքին տեղ կը գտնուէր այստեղ ձգած իրենց մեռելներուն գերեզմանները:

Եւ կը յիշեմ թիկունքիս մնացած Վազրֆլի գիւղը, Վազրֆլի գիւղի Մուսա ամմօն, Մուսա ամմոյի խօսքերը.

- Մեր գեղացիք պէտք է լքէին լեռը, պէտք է պարպէին այս գիւղերը: Մեղք ըրին... Մեղք եղան...

Մուսա ամմօն հիմա իր գիւղի բարձունքէն կը տեսնե՞ս արդեօք մեր այս խայտառակ փախուստը...

Ու

- Աստուած իմ, Հիլտա՛, ինչե՛ր ձգեցինք եկանք,- կանչեցի, դէպի ծովը թեքած եղեւին մը նկատելով:

Յակոբ Յակոբեանը այս դիրքէն, ծովային հարթութեան վրայ Մուսալեոանն ու աջին՝ Քեսապի Կաղնուտ լեռան մատիտանկարը առած էր խաւաքարտի վրայ՝ յետագային իւղաներկ մեծ պատտառ մը պատրաստելու եւ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին նախագահին նուիրելու համար: Մատիտանկարը ջրաներկած, ինծի մակագրած, ստորագրած ու երեւանէն ուղարկած էր գեղանկարիչ Հրազդան Թորմաճեանի ձեռամբ:

Նկարը աշխատասենեակիս պատին էր:

Հապա մի՞ւսը...:

Մարտիկն ու Դալարը արդէն չափահաս կոչուելու տարիք ունէին, տօն-տաղաւարի իրենց ընելիքները մենք չէ, որ կ'որոշէինք արդէն, իսկ ես Ջատկուան արձակուրդին Քե-

սապ ելլել կ'ուզէի իրենց հետ: Պասպուկին ու նանարին համար առանց թոռներու ինչ Ջատիկ: Ինչպէ՞ս կրնայի: Պատմեցի, որ այս եղանակին մեր պարտէզը ծաղիկներու ծով կը դառնայ, քսան-երեսուն տեսակ վայրի ծաղիկներ:

- Տէ՛, պապա՛,- ըսաւ աղջիկս,- մի՛ չափազանցեր, ըսէ՛ ութը-տասը տեսակ:

- Յիսունն տեսակ,- ըսի,- գրաւի կու գամ:

Յիսունն ալ պէտք է ըլլային վայրի ծաղիկներ, ո՛չ ծաղկանոցային եւ ոչ ալ ծառի: Բարբառային անուններով, հայերէնն ալ, եթէ ձարէինք:

Գրաւի եկանք ու ելանք Քեսապ:

Հաստ տետրակ մը գնելու չէի մոռցած: Հասանք ու մէկ շունչով իջանք ծաղկաքաղի: Ծաղիկը կը քաղէինք, կը դնէինք երկու թերթերու միջեւ ու կը գրէինք անունը՝ գառան դմակ, բոժոժիկ, նարգիզ, նապաստակի ականջ, ապրիմ-մեռնիմ, ուղտի զանգակ, անմոռուկ, հովուածաղիկ, մանուշակի մայր, մանուշակ, հաւկտեանի, սարի ծաղիկ, ծոպածաղիկ, ջրաշուշան, սմբուլ, կակաչ, աղուէսի բակլայ, եալալա, հարս ու փեսայ... Դալարն ու Մարտիկը չջմեր էին: Վաթսուն եւ հինգ տեսակ վայրի ծաղիկ պահեր էինք տետրակին մէջ:

Գրաւը ե՛ս չահեր էի, բայց իրե՛նք ուրախ էին:

Տետրակը կը մնար գրադարանին մէկ գզրոցին մէջ: Ատենը մէյ մը կը վերցնէի, կը դարձնէի էջերը ու ծաղիկներու փերթերուն վրայ արդէն հեռո՛ւ հեռո՛ւ զուկներու մատնահետքերը կը փնտռէի...:

Պասիթի արեւելեան լեռնանցքին մէջ, ճամբարաժանի մը, քանի մը զինուորներ դէպի աջ թեքուող ճամբայ մը ցոյց կու տային: Քիչ անդին, թուրքմէն գիւղերու շրջանակին մէջ ծանր մարտեր կը մղուէին: Լաթաքիոյ հիւսիսային ճակատը ամբողջութեամբ բռնկած էր: Մտանք այդ ճամբան. ո՛չ եկող կար, ոչ ալ մեզի հետեւող: Ինծի անձանօթ նեղ ճամբայ էր, խիտ անտառներով երիզուած: Հասանք բարձրադիր վայր մը, ուրկէ վար ճամբան շատ զառիթափ կ'երեւէր: Մեր առջեւ Պալուրանի ամբարտակը երևցաւ, ամբած,

Հազի քառորդ տարողութեամբ ջուրով: Իրիկնային երկնա-
կամարին վրայ երեւցաւ արագիլներու երամ մը, որ դէպի
Հրախ կ'ուղղուէր: Ահա երկրորդը, ահա երրորդը, մէկա-
կան սուր անկիւն կազմած: Ասոնք քիչ ետք պիտի անցնին
Քեսապի վրայէն՝ վաճ վաճ...: Վարէն մանուկներու ցըն-
ծութեան ձայներ պիտի չլսեն արագիլները, պապիկները
արագիլներու երամը ցոյց տալով թոռներուն համար պիտի
չարտասանեն իրենց մանկութեան երգը.

Հէյ Լէյլազ, հաճի՛ Լէյլազ,
Գնո՛ւ Լատէկ,
Բի՛ մի Զէտէկ,
Ուտում քի բօռ մը հէտէկ:

Հէյ արագիլ, ուխտաւոր արագիլ,
Գնա՛ Լաթաքիա,
Բե՛ր մեզի Զատիկ,
Տամ քեզի բուռ մը հատիկ:

Այս է արագիլներու չուի ճամբան: Շատ քիչ անգամ կը
ցածնան ու կը հանգչին լեռնալանջի մը թփուտներուն
վրայ: Ու կը պատկերացնեն, որ հիմա Հայաստանի մէջ
մարդիկ կան, որ ակնդէտ կը սպասեն իրենց զոյգի գա-
լուատին, բոյները կը նորոգեն ու մեծ ցնծութեամբ կ'ըն-
դունին զանոնք: Հոն արագիլները մայրուղիներու եզերքը
կ'արածին, բակերը կ'իջնեն, մարդոց մտերմութեան վարժ
են: Ուսանողութեան տարիներուն, Եղեգնաձորի շրջանին
մէջ արչաւի մը մասնակցած էի: Խումբիս ղեկավարը ինծի
արտօնած էր, որ մեր ծրագիրէն դուրս ուրիշ տեղեր ալ
այցելեմ: Անգամ մը երեկոյեան ժամը եօթին պայմանաւոր-
ուած էինք Հանդիպիլ Եղեգնաձոր, «Արագիլ» կինոթատ-
րոնի առջեւ: Հասայ քաղաք, գտայ «Արագիլ» կինոթատ-
րոնը ու սպասեցի: Երեկոյեան կիսամութին մէջ նկատեցի,
որ թատրոնի երկթեք տանիքին ձիւղ կեղրոնը կայ սիւն մը,
սիւնին վրայ մեծկակ բոյն մը եւ բոյնին մէջ մէկ ոտքը վեր
առած արագիլի արձան մը: Ու հազիւ հիացած ձեռակերտին
վրայ՝ արձանը կենդանացաւ, թեւերը թափահարեց, կափ-
կափեց, ու երկրորդ արագիլ մը դարձաւ բոյնին շուրջ...

Բարի ճամբորդութիւն մաղթեցի արագիլներուն, բարի
հանդիպում գիրենք սպասող Հայրենակիցներուս:

Արագիլները դէպի Հրախ կ'երթային, տուն կ'երթային,
իսկ մենք կը փախչէինք դէպի հարաւ եւ անկէ անդին՝
Աստուած գիտէ, թէ դէպի ո՛ւր:

Ու կը զարմանամ, նոր նկատածի պէս, որ մեր գաղթի
կարաւանները յաճախ դէպի հարաւ ուղղուած են, դարերէ
ի վեր: Փայտէ ձիու խաղ մը ունէինք մանկութեան, զոր կը
կատարէինք խաղերգի մը հետ. մենք ձիաւոր զինուոր էինք,
որ կ'արչաւէինք դէպի Հալապ, ապա Շամ, ապա Մսրը,
կ'երեւի մեր մէջ միջին դարերու Անտիոքի շրջանի բնակիչ
վարձկան Հայ զինուորի տիպարն էր.

Զիօ՛կ, ձիօ՛կ, թոցօ՛ գէս,
Հալապու դռնիէն անցօ՛ գէս,
Արծաթը դգէլուօն կառցօ՛ գէս,
Ըսկը թէսսուօն խուսցօ՛ գէս:

Զիո՛ւկ, ձիո՛ւկ, թոցո՛ւր գիս,
Հալապայ դռնէն անցուր գիս,
Արծաթէ դգալով կերակրէ՛ գիս,
Ոսկի թասով խմցո՛ւր գիս:

Զիօ՛կ, ձիօ՛կ, թոցօ՛ գէս,
Շէմալու դռնիէն անցօ՛ գէս,
Պրըրսմուօն գուտէն կէպուօծ
Թօրը ձառըս անցօ՛ գէս:

Զիո՛ւկ, ձիո՛ւկ, թոցո՛ւր գիս,
Շամի դռնէն անցո՛ւր գիս,
Ապրչումէ գօտին կապած՝
Թուրը ձեռքիս՝ անցո՛ւր գիս:

Զիօ՛կ, ձիօ՛կ, թոցօ՛ գէս,
Մսրու դռնիէն անցօ՛ գէս,
Հասնէմ դրգը Հընտ ու Հապաչ,
Նալար բէնիը ունցօ՛ գէս:

Զիո՛ւկ, ձիո՛ւկ, թոցո՛ւր գիս,
Մսրայ դռնէն անցո՛ւր գիս,
Հասնիմ մինչեւ Հինդ ու Հապաչ,
Ինչ բաներով զարգացօ՛ւր գիս:

Զիօ՛կ, ձիօ՛կ, թոցօ՛ գէս,
Եիտ իմ գիէղը դարձօ՛ գէս,
Իմարը էսի նէննի,
Փիտրը բարձէն պառկըցօ՛ գէս:

Զիո՛ւկ, ձիո՛ւկ, թոցո՛ւր գիս,
Ետ իմ գիւղը դարձօ՛ւր գիս,
Իմ մայրս օրօր ըսէ,
Փետրէ բարձին քնացօ՛ւր գիս:

Հայրենի գիւղը միշտ կարօտ ու երազ է, այդպէս չէ՞
նաեւ մեր գրականութեան մէջ:

Ու հիմա կը հաշուեմ, թէ որո՞նք մնացին մեր ետին,

որո՞նք կրնային տակաւին փախուստ տալ, եւ որո՞նք պատանդ պիտի դառնան թէ՛ թուրք պետութեան եւ թէ՛ ընդդիմադիր կողմին: Այս ներխուժումը կազմակերպողը թրքական պետութիւնն է: Յեղասպանութեան հարիւրամեակի սեմին երկու բան պիտի ըլլայ. մենք աղմուկ պիտի բարձրացնենք ու թուրքիան պաղարիւն խաղ պիտի խաղայ: Թերեւս, եթէ պատահական զոհեր չըլլան, ոչ ոքի քիթ պիտի արիւնի: Մեր ձգած համագիւղացիները, մեծ մասամբ ծերեր, պիտի վերցնեն, պիտի խնամեն, պիտի հողան, հեռատեսիլէն պիտի հանեն ըսել տալու համար, որ թուրքերը մարդ չեն սպաներ, հայ չեն մորթեր, հայերն են, որ իրենց անկար ծերերն ու անճար ընտանիքները լքեցին ու փախան: Ու գետնի վրայ տարուած յաղթանակէն ետք մեզ բարոյապէս պիտի ընկճեն: Միւսները՝ ընդդիմադիրները, պիտի օգտագործեն զանոնք այլ նպատակով, ցոյց տալու համար, թէ Ասատի բարձրաստիճան գինուորականները ինչպէ՛ս զաւթեցին հայ գիւղացիին հողերը, ինչպէ՛ս պետական պաշտօնեաները մինչեւ իսկ մահուան հաստատագիր մը տալու համար կորզեցին ինչ որ կար հայ սգաւորին ափին մէջ, թէ ինչպէ՛ս, թէ ինչպէ՛ս, թէ ինչպէ՛ս...

Կը մօտենամ Լաթաքիոյ: Արդէն ուշ երեկոյ է: Զիս շրջանցող շտապ օգնութեան ինքնաշարժներուն լոյսերը տխրութիւն կը պտտցնեն ճամբուն վրայ: Դանդաղ կը քշեմ: Ետիս՝ Յակոբիկը բջիջայինով կը խաղայ, իսկ կողքիս՝ Հիլտան լուռ է ինչպէս Մատոննան:

Ու յանկարծ կը հնչէ Հիլտային հեռաձայնը. եղբայրը՝ Վաչէն է: Կը զգամ, որ ուրախ լուր է, արցունքները կը գլորին: Իմս այ: Ուրեմն մեր բաժանումէն քիչ անց՝ Նորայր Եպս. Աչրգեանի քոյրը կու գայ Վաչէին ըսելու համար, թէ ինք, հայրն ու մայրը գիւղ մնացին, մէկը չէ մնացած, որ դիրենք տանի: Կը խնդրէ, որ օգնէ իրենց: Վաչէն անմիջապէս կը վերցնէ զանոնք ու անոնց օգնութեամբ ալ հայրը կը տեղաւորէ իր կողքին ու ճամբայ կ'ելլէ:

- Պապան ուղղակի հիւանդանոց տա՛ր, ներկայացո՛ւր իրրեւ ծանր հիւանդ, դուրսերը չ'ըլլար, վաղը կը մտածենք,

Թէ ի՞նչ կրնանք ընել,- կ'ըսէ Հիլտան:

Սորունկ, շատ խորունկ շունչ մը կը քաշենք ո՛չ միայն Վաչէին ու հօր, այլեւ Նորայր Սրբազանի հարազատներուն համար:

Գիտեմ, թէեւ ոչ ոք ըսած է, Լաթաքիոյ մէջ հայոց համար մէկ հասցէ կայ. ոեւէ անցորդի հարցնես, թէ ո՛ւր կը գտնուի Քետունը, ցոյց կու տայ Հոգետան ճամբան: Տեղույն արաբները այդպէս կը ճանչնան Հոգետունը:

Կը մտնեմ Հոգետան փողոցը: Առջեւ, փողոցը փակած էր բեռնատար մը, ուրկէ երիտասարդները ուսէ ուս ներս կը փոխանցէին փախստականներուն հասած օգնութիւնը: Անոնց մէջ նկատեցի իմ աշակերտներէս Նարեկ Առաքելեանը, սուրիական բանակի գինուոր, թնդանօթաձիգ, որ Խոլիպի մէջ ծանրօրէն վիրաւորուած էր ու Լաթաքիոյ հիւանդանոցէն ելլելով՝ ապաքինման շրջան մը կ'անցընէր Քեսապ ու շուտով պիտի վերադառնար իր քաղաքացիական պարտականութիւնը ամբողջացնելու: Այսօր Սուրիոյ մէջ, ով գիտէ ի՞նչ տաք ճակատներու մէջ այս երկրին հանդէպ իրենց պարտականութիւնը արեան գինով կատարող քեսապցի մեր գինուորները կը յիշեմ, շատերը արդէն չորրորդ տարին է, որ դիրքերու վրայ են. կը յիշեմ Սերոբ Եարայեանը, Ջենոբ Կարճիկեանը, Տիգրան ճղըլեանը, Պերճ Թրթոեանը, Հրակ Զահթերեանը, Ալեքս ճուրեանը, Սեւակ Մելքոնեանը... Աստուած պահապան: Հապա միւս հարիւրաւորները մեր գինուորական հայրենակիցներէն՝ Գամիչլիէն, Թէլ Ապիատէն, Ռաս ուլ-Այնէն, Հասիչէէն, Լաթաքիայէն, Հալէպէն, Դամասկոսէն...: Պիտի գիտնա՞նք, թէ քանիներ անոնցմէ երէկ ու այսօր Քեսապ են ու կը կուրին Սուրիոյ դրօշին համար, բայց էութեամբ երջանիկ են, որ այս կոիւր կը կատարուի Քեսապի մէջ Քեսապի համար...

Բախտը օգնեց երեւի, որ ինքնաշարժը չարելու տեղ գտայ: Մօտեցայ դարպասին. երիտասարդները իրարու

ձայն տուին. Հասկցայ. ներս մտանք նրբանցքէն: Մարդիկ չէին հաւատար, որ ես վերջիններէն մէկն էի: Շատերը արցունքոտ աչքերով զիս կը դիմաւորէին. ուրիշ տեղ կամ ուրիշ անգամ ամչկոտ բարեւ մը հազիւ թէ տային կամ հազիւ թէ նկատէին: Քեսապէն ի՞նչ լուր... Հիմա՞ եկաք... Ո՞վ կայ տակաւին, մարդ մնաց... Այս ի՞նչ ցնցում էր, այս ի՞նչ աղէտ, դուք ի՞նչ կ'ըսէք...

Վա՛յ իմ խեղճ ժողովուրդ, ես ի՞նչ պիտի կրնայի ըսել, ընել, ես որ իրենց շարքին իրենց պէս պարզ մահկանացու մըն էի, որ իրենց պէս եկեղեցւոյ դուռը հասած՝ ապաստան կը խնդրէի: Ցաւ կար, զայրոյթ կար, ամօթ կար, որ այսքան շուտ գլորեցանք:

- Հիմա մե՞նք ալ ինկանք մեր հայրերուն վիճակին մէջ,- կը հարցնէր մէկը:

Այս հպարտ ժողովուրդը հիմա նստած պատերուն տակ, կամ կանգնած եկեղեցւոյ դրան, կամ շարքի մէջ մտած՝ իր անունին կը սպասէր նպաստ մը ստանալու համար:

- Փա՛ւք տուէք, որ ողջ-առողջ ազատեցաք, թող ողջութիւն ըլլայ,- կ'ըսէր պատասխանատու մը:

Մարդիկ գլուխնին կը շարժէին՝ «այո, այդպէս է» ըսելու պէս:

Միրական պապուկը դէմս ելաւ. աչքերը լեցուն էին, կզակը կը դողար, մատները, որ կը սեղմէին բազուկս, պող-պատի կարծրութիւնը ունէին:

- Վարժապե՛տ, մեր անթաղ սատակը աւելի օգտակար կ'ըլլար, քան մեր փրկութիւնը,- ըսաւ:

Բակի հերթապահներէն մէկը զիս առաջնորդեց վեր՝ ցից աստիճաններէն վեր գտնուող դահլիճը: Հոն էին Լաթաքիոյ եւ Քեսապի ազգային ու եկեղեցական իշխանութիւնները ներկայացնող մարդիկ: Ոմանք գործի վրայ էին: Կ'երեւի զգացին, որ պէտք է լուռ մնային:

- Կը կարծէ՞ք, որ հոն մարդ մնաց,- հարցուց մէկը:

- Եւ շատեր,- պատասխանեցի ես,- երեկոյեան ժամը հինգի հաշուումներով:

- Քանի մը ծերերու մասին միայն մեզի տեղեկութիւն փոխանցուեցաւ:

- Շուրջ յիսուն, տարէցներ եւ դեռ ընտանիք մը՝ մանր գաւակներով:

- Եղբա՛յր,- բարկացաւ մէկը, որ յայտնապէս մօտիկ պարագայ մը ունէր այնտեղ - այս ի՞նչ տեսակի գաւակներ են՝ ստո՛ր, զգուելի՛, ապերա՛խտ, իրենց ծերերը լքեցին ու փախան... Ես տասնչորս հոգի պատսպարեր եմ տանս մէջ, ես ի՞նչ ընեմ հիմա...

- Խնդիրը դուն չես,- պատասխանեցի,- ոչ ալ գաւակը. թերացողը մենք էինք՝ պատասխանատուներս, ի՞նչ անուն կ'ուզէք տալ՝ տուէ՛ք, կուսակցութիւն, եկեղեցիներ, հոգեւոր հովիւներ, մարմիններ, Շտապ յանձնախումբ...: Անկար ծերերու ու անճար ընտանիքներու ցանկ չունեցա՞ք այս երեք տարուան ընթացքին...

Զգացի, որ նուիրապետական անուններ վիրաւորեցի:

Կ'ուզէի ըսել, թէ թշնամին իբրեւ պատանդ պիտի պահէ ու պահպանէ զանոնք ու մեզի պէս պիտի չհայհոյէ անոնց ապերախտ գաւակներուն, որովհետեւ ցեղասպանութեան հարիւրամեակի սեմին անոնցմով ցոյց պիտի տայ իր «մաքուր» ու «բարեխնամ» ձեռքերը, անոնցմով մեզ պիտի բարոյապէս ընկճէ...: Անոնց տարհանումը ամօթի եւ արժանապատուութեան հարց էր, չըրինք:

Հիմա, այս դահլիճին մէջ պիտի խմբագրենք լուրը, թէ «Մենք խուսափելու համար հաւանական նախճիրէ մը՝ կազմակերպեցինք ժողովուրդի ապահով տարհանումը Լաթաքիա: Զոհեր չունեցանք»: Այդպէս չէ՞:

Կար մեծ մոռցուած մը՝ Նիզար Խալիլին, հալէպցի սիւննի արաբ մը, հայ գրականութեան մեծ թարգմանիչը, որ Նարեկացիի «Մատեան»ը արաբերէն խօսեցուց իսլամի շրթունքով: Տասնեակ հատորներ կը կազմեն իր թարգմանութիւնները: Ինք արաբերէնի ուսուցիչ՝ իր աշակերտներէն հայերէն սորված էր ու սիրած մեր ժողովուրդը: Հիմա, արդէն ինիսունը անցած ծերունագարդ թարգմանիչը կ'ապրէր Քեսապ, իր սիրելի ժողովուրդին հետ, իր տան արտաքին պատերը նկարազարդել տուած էր հայկական ազգագրական նիւթերով, իր գրադարանը՝ հայ գրականութ-

եամբ: Ի՞նչ կ'ըլլար, եթէ Նիզար Խալիլին անցնէր ծայրայեղ խլամականներուն ձեռքը, ի՞նչ կ'ըլլար, եթէ անցնէր Թուրքին ձեռքը...: Մենք մեր ազգային ու պետական բարձրագոյն մետայնետով մեծարած անձը այսպէ՛ս պիտի լքէինք անյայտութեան մէջ...:

Վերջին անունը սահմուկեցուց մարդը եւ գործը ճանչցողները: Լուութիւն տիրեց:

- Պարոն, շատ արագ եղաւ, մենք ժամանակ չունեցանք բան մը ընելու,- ըսաւ պատասխանատու մը:

- Երեք տարիէ ի վեր այս պահուն մասին կը խօսուէր, պարբերաբար կրկնուող ահազանգը ականջ կը խլացնէր, դուք կարգադրութիւններ չէի՞ք նախատեսած... Ձեռնածալ՝ այս ժամու՞ն կը սպասէիք... Եւ դեռ՝ փախուստի խուճապը Ուրբաթ առաւօտեան մէկ ժամէն վերջացաւ. մինչեւ այսօր՝ Շաբաթ կէսօր, ժամը երեք, թշնամին հոն էր՝ ուր որ կար, չէր մտած խնդրոյ առարկայ գիւղերը՝ Քեսապ, Չինար, Չագալճըզ, Տուզաղաճ, Էքիզօլուք: Կարելի էր բոլորը փախցնել: Չըրինք:

- Եղբայր, երբ կը մերժեն գալ, երբ կը մերժեն տունէն հեռանալ՝ ո՞վ ի՞նչ կրնայ ընել:

Ես չկրցայ, բայց հոգեւոր հովիւներն ու մարմինները կրնային՝ կը մտածէի ես: Ատիկա պարտադիր պէտք է ըլլար:

- Իսկ հիմա, գարատուրանցիները կարելի է փրկել տակաւին, քսա՛ն անձ: Նաւո՛վ,- ըսի Ովսիա Մաղտճեանին նայելով, որուն երկու հօրեղբայրներն ու հօրաքոյրը հոն մնացեր էին:

- Կ'ընենք, կ'ընենք,- պատասխանեց ան:

Գիտէի, որ թաւազուր ընթացող դէպքերուն առջեւ մեր մարմինները ոչինչ ըրած էին. իրենց մօտեցողին ալ «Քեսապը վերջացաւ, ամէն մարդ գլխուն ճարին թող նայի, փախչի, փրկուի» ըսած էին: Մարդիկ այդպէս ալ ըրին: Ասկէ ետք ալ բան մը ընել պիտի չփորձէին:

Բակ Իջայ:

Շատ անգամ վտանգը յաղթահարել չգիտցող, բայց

աղէտէն ետք կազմակերպչական Հիանալի ունակութիւններ ու փորձառութիւն ունեցող ժողովուրդ ենք: Սժանդակութեան ու վերականգնումի համար ահազանգ կը հնչեցնենք ու լաւագոյնս կը կատարենք այդ մարդասիրական գործունէութիւնը: Նպաստատու սեղաններ դրուած են բակին մէկ կողմը: Յայտարարութիւններ կը կատարուին, թէ այսինչ ու այնինչ սեղանները կ'արձանագրեն այսպիսի թէ այնպիսի իրեր: Մարդիկ, կարիքի համաձայն, իրենց պետական Ընտանեկան Տեսրակը ներկայացնելով կ'արձանագրուին: Կը յայտարարուի, թէ այսինչ սեղանէն կը ստանաք այսինչ կամ այնինչ նպաստը: Առանց հրմշտկոցի մարդիկ կը ստանան հերթական նպաստը: Արձանագրութիւնն ու բաշխումը թէ՛ եւ կը կատարուին ընտանիքի տիրոջ անունով, բայց կը նկատեմ, որ մօտեցողները ընդհանրապէս կիներ են: Կը հասկնամ: Այր մարդոց շատերը կ'ծկտեր են պատերուն տակ կամ միջանցքներու մէջ:

Որոշ տեսակի նպաստները կը բաշխուին ներսը, սրահին մէկ անկիւնը կամ նոյնիսկ եկեղեցույ մէջ: Կ'արձանագրուի ու ըստ կարգաթիւի կը բաշխուի ամէն տեսակի կարիք՝ անկողին, բարձ, ծածկոցներ, մաքրութեան ու լուացքի նիւթեր եւ իրեր, ամանեղէն, թաշկինակ, պահածոներ, ընդեղէն, շաքար, կաթ, պանիր, հագուստեղէն, կօշկեղէն, դպրոցական իրեր, գրենական պիտոյք, դրամ, ինչ բան, որ մարդ կրնայ պէտք ունենալ տան մէջ:

Ուշադրութիւն կը դարձնեմ նպաստներ բաշխող կամ արձանագրող սեղանիկներու ցուցատախտակներուն: Բոլորն ալ ոչ հայ կազմակերպութիւններ են՝ Կարմիր Մահիկ, պետական հիմնարկներ, անձնական հաստատութիւններ, յոյն օրթոտոքս, յոյն կաթոլիկ, արաբ աւետարանական եկեղեցիներ, Միջազգային Կարմիր Ուսչ եւ այլն: Տեղեակ կ'ըլլամ, որ նորեր տեղ կը գրաւեն նոր սեղանի մը առջև:

Կը մօտենամ խոհանոցի դրան: Այստեղ օրը երեք ժամ կերակուր կը պատրաստուի գաղթականներուն: Ամէն ինչ բաւարար է ու մաքուր:

Կը մտնեմ դպրոցի քովնտի շէնքի վարի սրահը: Այստեղ կը մնան այր մարդիկը: Հսկայ ու կամարապատ սրահին պատերուն տակ փոռած կամ ծալուած վիճակի մէջ, քով

քովի շարուած են անկողիները: Անկար ծերեր ու Հիւանդ-ներ պառկած են: Այստեղ կայ նաեւ սանտուիչներ, թէյ ու սուրճ սպասարկող պիւֆէ մը: Կեդրոնական կամարներուն տակ եւս նպաստի արձանագրութեան սեղաններ կան՝ յատուկ հայ բարեսիրական հաստատութիւններու եւ առանձին բարերարներու:

Կը բարձրանամ կանանց ու մանուկներու յատկացուած վերի սրահը: Նոյն պատկերը: Սակայն այստեղ գեղեցիկ պատկեր մըն ալ կայ: Օրուան տարբեր ժամերուն երիտասարդ տղաք ու աղջիկներ տարբեր-տարբեր ձեւերով կը զբաղցնեն մանուկները՝ գծագրութիւն, երգ, պար, խաղեր:

Արտակարգ որեւէ կարիքի կամ օգնութեան պարագային բակին մէջ են կարգապահական կազմի անդամները:

Քեսապի քաղաքապետարանի բժիշկը իր սովորական քլինիքային ժամերուն այստեղ է: Լաթաքիայէն հայ բժիշկներ ալ կը հասնին օգնութեան: Մնայուն դեղատոմս ունեցողներուն դեղերը կը բաշխուին վարի սեղաններէն, ըստ՝ արձանագրութեան: Շտապ պարագաներուն՝ Հիւանդը կը փոխադրուի Հիւանդանոց: Ամբողջ ծախսը կը հոգացուի:

Կազմակերպչական գետնի վրայ ամէն տեղ են լաթաքիացի հայերը, ՀԲԼՄ-ՀԵԸ-ի, ՀՄԸՄ-ի երիտասարդներն ու երիտասարդուհիները, ՍՕՈՒ-ի Լաթաքիոյ մասնաճիւղի տիկիները: Համագործակցութեան հիանալի պատկեր:

Սփիւռքի մէջ, նկատած եմ, որ մեր կեանքի գրեթէ բոլոր մարզերէն ներս, կրթական, բարեսիրական, ընկերային-յարաբերական ու մշակութային կեանքի մէջ տիրական ներկայութիւն է հայ կինը: Կարճ ըսած, առանց անոր՝ գործը չի քալեր:

Կամաց-կամաց, ցնցումը հանդարտելէ ետք, վստահաբար, լաթաքիացի կանանց պիտի փոխարինեն այստեղ ապաստան գտնողները, որոնք առ այժմ վերապահ ու քաշուած վիճակ մը ունին:

Բակին մէջ ինձի ուղեկցող Սուրիահայ Օգնութեան Ոսչի Լաթաքիոյ մասնաճիւղի խաչուհի տիկ. Սիրվարդ Կարպուշեանը՝ ակնարկելով այսքան բազմանուն նպաստատու մարմիններուն՝ կ'ըսէ.

- Գիտէք, մենք մեր միջոցներով օր մը չէինք կրնար գոհացնել այսքան ժողովուրդի կարիքները:

- Անկասկած,- կ'ըսեմ առանց կարողանալ ձեւակերպելու մէջս հասունցող վերապահութիւնս: Վաղը նիւթական հսկայական օգնութիւն պիտի հոսի այստեղ Սփիւռքէն՝ Մոցի երկիրներու մեր տղոցմէ, Ամերիկայէն, Քանատայէն, Աւստրալիայէն: Ամէն հայ նուազագոյն օգնութիւն կատարելու համար իր առաւելագոյնը պիտի տայ: Պիտի տընտնանք, թէ ինչպէ՛ս պիտի օգնենք: Յետոյ պիտի ցրուի այս ժողովուրդին մեծ մասը, մնացեալներուն ալ մենք դուրս ելլելու ճամբայ պիտի ցոյց տանք...

Ու հայկական օգնութեան կարեւոր մէկ մասը պիտի մնայ փակ սնտուկներու մէջ եւ ո՛չ ոք պիտի գիտնայ ո՞ւր եւ որքա՞ն...

Անցնող երեք տարիներուն որքան լսեցինք հասած օգնութիւններուն, ապա՝ այս ժողովուրդին նպաստի պէտք չունենալուն եւ եղած օգնութիւնները աւելի յարմար նպատակներու գործածելու մասին եղած ասէ-կօսէները...

Գուցէ զէ՞նք գնեցինք...

1909-ի Աղէտի փորձառութենէն ելլելով՝ քեսապցիք, գլխաւորաբար դուրսէն եկած նիւթական նպաստներով, մեծ քանակութեամբ զէնք կը գնեն ու կը պահեն պատասխանատուներու մօտ: 1915-ի տարագրութեան՝ լեռ ելլելու ու կոտելու կողմնակիցները այդ զէնքերը կը պահանջեն: Չեն տար, իսկ երբ կարգը անոնց կու գայ տարագրութեան ճամբան բռնելու, ճարահատ՝ զէնքերը կը լեցնեն ջրհորներու մէջ ու թաղել կու տան...

Իրենց դիակները անթաղ մնացին...

Տղաս երեկ գիշեր զարմացուցեր էր զիս: Թէեւ Կիրակ- նորեայ վարժարան կ'երթար, երբեմն ալ կը սիրէր դպիր ըլլալ, իրմէ ոչ մէկ շարական կամ աղօթք լսած էի: Իր լսած ու զիս բարկացնող երաժշտութիւնը, չեմ գիտեր՝ ինչ կը կոչուի, արդի ամերիկեան երգերն էին: Երգիչները կը ճանչնար, անոնց կեանքի գաղտնիքները գիտէր: Սակայն երեկ գիշեր, երբ Լաթաքիոյ մէկ արուարձանին մէջ, չէնքի մը գետնայարկի պատշգամին տակ մերկ սենեակ մը գտած, մեր պայուսակներուն վրայ գլուխնիս դրած, գիշերելու կը պատրաստուէինք՝ Յակոբիկը սկսաւ մոմոպ ու երգել: Աստուած իմ, Պատարագն էր, շարականները, փոխասացու- թիւնները՝ յաջորդաբար: Մայրը բազուկը դրած էր աչքերուն վրայ՝ քնացած կը ձեւացնէր:

Ինչո՞ւ այս ինքնաբուխ աղօթքը: Փոքրիկները վտանգի պահուն իրենք կը գրկեն երէցները, կը կախուին անոնց գօտիէն, կը բարձրանան անոնց գիրկը: Տղաս կը զգա՞ր արդեօք, թէ որքան անօգնական ու տկար կը զգային Հայրն ու մայրը, որ ահա ինք կը փնտռէր Ամենակարն ու Ամենաճարը:

Տղաս մեծցած էր արդէն:

Ես գրկեցի զինք, ու ինք շարունակեց երգել իր աղօթքը:

Հիմա, այս առաւօտ եկեղեցի կ'երթանք:

Բայց ճամբան կորսնցուցի ու ելայ մայրուղի: Ասիկա քաղաքի Հիւսիսային մուտքն էր, ուրկէ կը բաժնուէր դէպի Քեսապ տանող ճամբան: Շտապ օգնութեան ինքնաշարժ- ները պարբերաբար կ'անցնէին արագ: Մարդիկ, մայթին կանգնած, կը նայէին մտահոգ ու ձեռքի զարմացական շար- ժում մը կ'ընէին կ'անցնէին: Իրենց արիւնը Քեսապի հողին թափած վիրաւորներ ու նահատակներ էին վստահաբար: Մարմինս կը դողար կսկիծէս:

- Երէկուրնէ ի վեր չեն դադրիր,- ըսաւ իմ հարցական ու մտահոգ Հայեացքիս Հանդիպող անցորդ մը:

Մայթին մօտիկ բակի մը մէջ մէկու մը հարցուցի, թէ

ինչպէ՛ս կրնամ Հոգետուն Հասնիլ:

Մարդը մօտեցաւ ու կարեկցական շեշտով մը ուզեց գիտնալ, թէ Քեսապէ՞ն ենք: Ընդրեց, որ օթեւան չփնտոնեք, ամէն կարիք կրնայ հոգալ, ինք Քեսապ աշխատած է, կան- չեց կինը, մօտեցան զաւակները, ոչ մէկ բանի հաշիւ ընելու պէտք ունէինք...

Այսպիսի վերաբերմունք միայն մեր յուզումը կրնար յորդեցնել:

- Չէ՛, չնորհակալ ենք, մենք միայն Հոգետան ճամբան գիտնալ կ'ուզէինք:

- Շուտով տուն կը դառնաք, դուք աւելի լաւը շինելու փորձ ունիք,- ըսաւ մեր ճամբան ուղղելով:

Եկեղեցւոյ մէջ, բակը, վերը՝ աստիճաններուն վրայ, կո- խելու տեղ չկայ: Եկեղեցի մտնել հնարաւոր չէ: Յակոբիկը կը սողոսկի ու կ'երթայ մոմ վառելու:

Երեւի միայն 1909-ին այս եկեղեցին այսքան բազմա- մարդ ներկայութիւն ունեցած կրնար ըլլալ, կը մտածեմ:

1909-ին, Երկուշաբթի, 13/26 Ապրիլին Լաթաքիա Հա- սած 7000 քեսապցի գաղթականները կը տեղաւորեն Բերդի զօրանոցին, քաղաքի լատինաց եւ երիցական եկեղեցիներ- ռուն, վերջինիս Աղջկանց վարժարանին, ամերիկացի տոքթ. Պալֆի Հիւանդանոցին եւ Հայոց Հոգետան մէջ: Քրիստոնեայ Համայնքներն ու տեղական կառավարութիւնը անմիջապէս օգնութեան ձեռք կ'երկարեն գաղթականներուն: Մութա- սարիֆ Մուհամմէտ Ալի Աունի Պէկը անձամբ կը հոգայ գաղթականներուն ապահովութեան ու չ'արտօներ, որ անոնք ցրուին տուններուն մէջ, նկատի ունենալով որ հոն եւս ջղազրգիռ ամբօխ մը կար, գլխաւորաբար Օսմանեան Սահմանադրութեան ընդդիմադիր մարդոց կողմէ դեկա- վարուած:

Հիմա, Կիրակի, 23 Մարտ 2014-ին, ըստ տիկ. Սիրվարդ Կարաուչեանի ճշգրիտ հաշուումներուն՝ Լաթաքիոյ Հայոց եկեղեցին ներկայացած ու ցանկագրուած են 704 Հայ ըն- տանիքներ, շուրջ 2000 անձ: Մեծամասնութեամբ օթեւան գտած են Հոգետան մէջ, իսկ ոմանք իրենց ազգականներուն

ու բարեկամներուն մօտ, ուրիշներ սեփական կամ վարձու տուններու մէջ: Հոգետունէն դուրս իջեւանած ընտանիքներուն տրուած է նոյն օժանդակութիւնը՝ դիմումի պարագային: Տասնեակ մը ընտանիքներ Հոգետուն չեն հանդիպած, այլ ուղղակի անցած են Հալէպ կամ Լիբանան: Անոնց տուեալները կը հաւաքուին: Կը ցանկագրուին նաեւ գիւղ մնացածներուն անունները:

Կը մօտենամ եկեղեցւոյ դրան: Կը պատարագէ Քեսապի Տ. Միւտոն քահ. Աւետիսեանը: Պահ մը կը հետեւիմ Ս. Պատարագին, որ այնքան կը մաքրուի այս կանանց ու ծերունիներու արցունքներով: Յուզումս աւելի կ'ալեկոծի, երբ կը նկատեմ, որ Ս. Սեղանին առջեւ կը գտնուին նաեւ Քեսապի հայ կաթողիկէ եւ աւետարանական համայնքներու Հոգեւոր Հովիւները՝ Նարեկ վրդ. Լուիսեան ու պատ. Սեակ Թրաշեան: Ասիկա 1909-ի Աղէտէն տարբեր բան մըն է: Այն ատեն՝ քաղաքի լատին եւ երիցական եկեղեցիները բաժներ էին հայ ժողովուրդը իր Հովիւներով: Մարդոց ուղեղին մէջ յարանուանականը աւելի տեղ ունէր, քան ազգայինը: Արեւմտեան առաքելութիւնները այդպէս կ'ուզէին:

Մենք սորված ենք գոհնէ աղէտներէ ետք միասնաբար վիրակապել մեր վէրքերը ու մխիթարակից ըլլալ իրարու: Այո՛, մենք կը կիսենք մեր ցաւերը, բայց չենք սորված աւելցնել մեր ուրախութիւնները:

Կը քաշուիմ բակին մէկ անկիւնը ու կը նայիմ եկեղեցւոյ ճակատին:

Միջին դարերուն Լաւողիկէի (Լազգիէ, Լաթաքիա) հայ Հոծ գաղթականութիւնը ունեցած է իր թեմակալ առաջնորդը: Հոռմկլայի 1179 թուականի եկեղեցական ժողովին մասնակիցներուն մէջ կը յիշուի նաեւ Լաւողիկէի Սարգիս եպիսկոպոսը: Մեմլուքեան եւ օսմանեան իշխանութիւններու շրջանին մեծապէս նուազած էր գաղութի հայոց թիւը: Ժէ. դարու առաջին քառորդին՝ Երուսաղէմի հայոց Գրիգոր Պարոնտէր պատրիարքը ուխտաւորներու ճանապարհորդութիւնը դիւրացնելու համար շինարարական աշխատանքներ կը կատարէ, ինչպէս Հալէպի եւ Դամասկոսի,

այդպէս ալ Լաթաքիոյ մէջ:

Երուսաղիմապատկան ընդարձակ գետնի մը վրայ կը կառուցուին Հոգետունը եւ Ս. Աստուածածին մատուռը: Հոգետունը երկարկանի, շուրջ 25 սենեակներ ունեցող կառոյց մըն էր, կառուցուած Յակոբ Ամուճայի բարերարութեամբ, 1755-ին: Ասիկա Երուսաղէմի ուխտաւորներուն համար նախատեսուած իջեւանատուն մըն էր: Ս. Աստուածածին մատրան մուտքի կամարին վրայ յետագային դրուած արձանագրութիւն կայ այդ մասին. «Աստուծոյ եւ Յորդորմամբ Սուրբ Երուսաղէմի Պատրիարք, Տեառն Թէոդորոսի ճգնազգեաց վարդապետի, այս Հոգետունս արար յիշատակ իւր արհեստի վաստակէն վասն Հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողաց Հոգւոյն, որ է ծննդեամբ Հալէպցի եւ սննդեամբ պօլսեցի, արհեստի սէտէֆճի Յակոբ Ամուճայ կոչեցեալ. Սուրբ Յակոբայ միաբան եւ վայելողք ասացէք Աստուած ողորմի. ամէն. ի թուին Ռ. Բ. Ճ. Դ. ամէն»:

Լաթաքիոյ կառավարիչը կը բռնագրաւէ Հոգետունը ու զայն կը վերածէ զօրանոցի: Հաւանաբար վանքին իսկ մէջ ապրող «քանի մը տուն» հայերը կը վտարուին քաղաքէն, իսկ տեսուչը կը զրկուի Երուսաղէմ: Երուսաղէմի Պատրիարքը կը դիմէ Կ. Պոլիս, որպէսզի կարգադրուի զօրքերուն հեռացումը: Լաթաքիոյ ազգային կալուածները անգամ մը եւս կը հաստատուին Երուսաղէմի Պատրիարքութեան անուան ու հրաման կը տրուի անոնց անձեռնմխելիութեան մասին: Պատրիարքարանը կը յաջողի վերահաստատել իր տիրութիւնը Հոգետան եւ միւս կալուածներուն վրայ: Յիշատակուած առաջին տեսուչն է Անդրէաս վարդապետը, որ Ս. Աստուածածին մատրան խորանին ետեւը մարմարեայ սալի մը վրայ ձգած է ՌՄԻԵ (1225+551=1776) թուակիր արձանագրութիւն մը: Այս ալ ենթադրել կու տայ, որ Ս. Աստուածածին մատուռը կառուցուած է այդ թուականին:

Երուսաղէմ այստեղ միշտ տեսուչ վարդապետ մը կը գործուղէ: Տեսուչը կը հովուէ նաեւ Լաթաքիոյ փոքրիկ հայ գաղութը: ԺԹ. դարու կէսերէն սկսեալ Լաթաքիոյ տեսուչները կը հովուեն նաեւ Անտիոքի շրջանի բոլոր հայերը, ինչպէս մօտիկ Արամոյի ու Ղնեմիէի, Գնիէի ու Եաղուպիէի, Արֆալիի եւ Եամատիի, Կոճիի, Արմանճոյի, Վերին Թըն-

գրրի, Անտիոքի, այդպէս ալ Քեսապի ու Մուսալեռան գիւղերու հայերը: Տեսուչը կը կոչուի նաեւ Առաջնորդ կամ Կաթողիկոսական Փոխանորդ Լազգիէի եւ Անտիոքի շրջաններու հայոց: Տեսուչ Մովսէս վրդ. Ոսկերիչեան 1911-ին կը կատարէ իր հովուած 26 բնակավայրերու մարդահամարը:

Մեծ եղեռնի նախօրէին Լաթաքիոյ եւ մօտիկ հայ գիւղերու այս սակաւթիւ հայերն ալ տուն-տուն հաշուարկի եւ հսկողութեան կ'ենթարկուին: Իշխանութիւնները նախ կը ձերբակալեն ու Համա ղրկելու պատրուակով քաղաքէն դուրս սպանդի կ'ենթարկեն Լաթաքիոյ փոքրիկ գաղութին երեւելիները: Եռսէֆ Էլ-Հաքիմ իր յուշերու Բ. հատորին մէջ «Որոգայթ Լաթաքիոյ հայ երեւելիներուն համար» վերնագիրին տակ կը գրէ. «Պէյրութի կուսակալութեան մէջ մտնող Լաթաքիոյ մէջ, որ համանուն մութասարիֆութեան կեդրոնն էր, հայեր կ'ապրէին հին ժամանակներէ ի վեր՝ ապահով ու հանգիստ, իրենց լաթաքիացի արաբ եղբայրներուն հետ: Անատոլուի ու Կիլիկիոյ հայոց տառապանքի օրերուն, Լաթաքիոյ երեւելիներն ալ կ'ասկածի տակ առնուեցան: Ճեմալ Փաշա զանոնք եւս Համա քշելու զինուորական հրաման ղրկեց: Զինուորները զանոնք բռնօրէն հանեցին իրենց տուներէն ու Լաթաքիայէն քիչ դուրս կրակ բացին անոնց վրայ ու սպանեցին զանոնք, պատճառաբանելով, թէ պիտի փախչէին: Ես անձնապէս ճանչցայ վերապրողներէն մէկը, յանձինս Եագուպ Սայեղ կոչուող տիպար մարդուն (Եռսէֆ Էլ-Հաքիմ, «Սուրիա ու Էլ-Ա'հմ ու-Սամահի», արաբերէն, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1980, էջ 252):

Այնուհետեւ, իշխանութիւնները մնացեալ բոլոր հայերը կը քշեն Համայի ուղղութեամբ: 1915 Նոյեմբեր 5-ին, Մովսէս վրդ. Ոսկերիչեան կը ձգէ հետեւեալ յիշատակարանը. «1915 Նոյեմբեր 3, Երեքշաբթի օրը առաւօտ կանուխէն Թուրքիոյ Կառավարութեան կողմէ Հոգետունս շղթայակապուեցաւ փոլիսներով եւ ժանտարմաներով եւ Թէվֆիք անուն ժանտարմայի հարիւրապետը պաշտօնապէս մեզի հաղորդեց, որ 24 ժամ միայն պայմանաժամ տրուած է եւ այնուհետեւ պիտի գաղթենք Հալէպ, նոյնպէս՝ Հոգետունէս դուրս բնակող բոլոր հայերը, որոնց ընդհանուր թիւն է 136

անձ: Նոյեմբեր 5, Հինգշաբթի օրը ժամը 11ին ըստ թրքաց, մեզ Հոգետունէն հանեցին, հազարամէկ խնդրանքներու վրայ կառավարութիւնը միայն իմ անձնական զգեստներս ինծի յանձնելով, իսկ եկեղեցւոյ եւ Առաջնորդարանի բոլոր գոյքերը եւ անօթները ատանկ իւր վիճակին ձգելով կը մեկնինք (Լաթաքիոյ Հայ Գաղութը, «Սուրիահայ Տարեցոյց», 1926, Բ. տարի, էջ 218):

1919 Յունիս 6-ին տարագրութենէն վերադարձած Մովսէս վրդ. Ոսկերիչեան նախկին գաղութէն միայն 10 լերապրողներ կը գտնէ (Տե'ս նոյն տեղը):

1922-ին Կիլիկիոյ երկրորդ տեղահանութեան ու պարսպամին հետեւանքով կազմուեցաւ Լաթաքիոյ նոր գաղութը, որուն հոգեւոր ու կրթական կեդրոնը մնաց ու կը շարունակէ մնալ Հոգետունը՝ իր Ս. Աստուածածին պատմական եկեղեցիով ու Ազգ. Սրբոց Նահատակաց վարժարանով: 1939-ին Աղեքսանդրէթի սանձաքի Թուրքիոյ կցումին հետեւանքով ղէպի Լիբանան գաղթող Աղեքսանդրէթի, Պէյլանի, Մուսա Լեբան, Անտիոքի ու Գրեզխանի կարգ մը ընտանիքները մշտապէս կայք հաստատեցին Լաթաքիա: 1950-ական թուականներուն գիւղէն քաղաք հոսքի հետեւանքով Լաթաքիոյ մերձակայ հնամենի հայ գիւղերէն՝ Ղնեմիէէն, Արամոյէն, Եագուպիէէն, Գնիէէն ու մանաւանդ Քեսապի շրջանէն, հոսք եղաւ նաեւ Լաթաքիա: Ասոնք՝ բողոքական ըլլան թէ կաթոլիկ, հնչակեան ըլլան թէ բարեգործական, հայախօս ըլլան թէ արաբախօս՝ ունին մէկ եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածինը եւ ունին մէկ դպրոց՝ Ազգ. Սրբոց Նահատակացը: Այսինքն՝ Հոգետունը:

Ահաւասիկ այս խայտաբղէտ հայութիւնը այսօր՝ 23 Մարտ 2014-ին, Հոգետան այս շրջափակին մէջ Ս. Պատարագով եկած է հաղորդակից դառնալու եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ պատասխարուած Քեսապի հայութեան:

Ճաշի ժամ է: Կը յիշեմ Քեսապի համաժողովրդական ուխտագնացութիւնը Ներքի Գիւղի Ս. Աստուածածնայ մատրան կից, աղբիւրին առջեւ, դարաւոր ու հաստաբետ սօսիի հովանիին տակ: Պատկերը կու գայ կէս դարու խորութե-

նէն: Քեսապի շրջանը այդ օրերուն՝ Օգոստոսի կիսուն, կը յորդէր ուխտաւորներով: Հայերը կու գային բոլոր կողմերէն՝ Հալէպէն, Գամասկոսէն, Գամիշլիէն, Պէյրութէն, նոյնիսկ Երուսալէյն ու Ամերիկայէն, կու գային հազարաւոր ոչ հայ քրիստոնեաներ եւս, նոյնիսկ իսլամներ...

Պատարագէն ետք կ'օրհնուէր հերիսան, մարդիկ իրենց պնակները երկարած շերեփ մը հերիսա կ'առնէին ու կը քաշուէին քովի թիթաստանին մէջ, իրենց հարազատներով շրջապատուած գետնատարած խոնջային առջեւ: Ուխտի ճաշ էր: Ամէն ոք զգալ մը միայն առնելու համար ինչ ճիգ կը թափէր:

Կը յիշեմ ու կը նայիմ այս մեծ ճաշասեղանին, որուն օրհնութիւնը կը վայելէ ամբողջ ժողովուրդ մը, ամբողջ տարազիր քեսապահայութիւնը: Առատ ճաշ է: Միակ սնունդն է շատերուն համար: Քաշքշուք չկայ: Մարդիկ կարգով կ'առնեն իրենց բաժինը ու կը ճաշեն լուռ ու մունջ: Լաթաքիացի այցելուներ կը մօտենան ծանօթներու, հարցուփորձ կ'ընեն, զգալ մը կը վերցնեն հրամցուած կերակուրէն, կարծես հաղորդութեան մաս ըլլար: Հաղորդութիւն եւ ոչ ողորմութիւն:

Կը դիտեմ ու պատառը կը մօտեցնեմ բերանիս:

Յատուկ պէտք մը կը զգամ մօտենալու Քեսապի մէջ ապաստան գտած ու տեղւոյն հայութեան հետ, արդէն երկրորդ անգամ, փախստական դարձած ոչ քեսապցի մեր հարազատներուն:

Եագուպիէցի Շաքէրը ունի երկու դուստր. Նագելին արդէն հայերէնը սահուն կը գրէ ու կը կարդայ, բայց կ'ամչնայ խօսիլ, իսկ փոքրիկ Անիթային լեզուն հայերէն բացուեր է: Հայրը ատոր համար իսկապէս երջանիկ է: Թաց աչքերով կը սեղմէ ձեռքս:

- Եագուպիէէն փախանք ցաւով, բայց չէինք կարծեր, որ Քեսապի համար աւելի պիտի ցաւինք,- կ'ըսէ ան:

Ռազգացի Սոնան իր չորս զաւակներուն հետ, կը զգամ, որ միսիթարանքի պէտք ունի: Որբեւայրի է, Գարատաչի մէջ կը վայելէր Վահանգն Ղազարեանի ընտանիքի ջերմ

հոգատարութիւնը:

- Ամբողջ Քեսապը մեր տունը դարձաւ, չենք ուզեր հեռանալ այս բակէն, չենք ուզեր բաժնուիլ ձեզմէ,- ըսաւ Սոնան:

- Հապա մե՞նք կրնանք սա սիրասուն դաւակներէդ բաժնուիլ,- կ'ըսեմ հաճոյախօսաբար:

Հալէպցի Լեւոնը կը պատմէ, որ ընտանիքը Հալէպ զրկեր է. հիմա հեռաձայներ են, որ կ'ուզեն Քեսապ երթալ, Ուսումնասիրաց ճեմարան յաճախել:

- Պզտիկներս կու լան,- կ'ըսէ,- եթէ հոս՝ Նահատակաց վարժարանին մէջ, Քեսապի դպրոցը յետմիջօրէի բաժին բանայ՝ ընտանիքս ետ կը բերեմ... Բան մը ընելու եմ:

Այսօրուան Քեսապի մէջ քիչ չեն այն ընտանիքները, որոնք բնիկ քեսապցի չեն, բայց քեսապցի են իրենց կենցաղով, մտայնութեամբ, նոյնիսկ բարբառով: Նախապէս քեսապցիք դրսեցիներուն «եապանճա»⁷⁷ կ'ըսէին, հիմա մոռցեր են այդ բառը, բոլորը հայ են, բոլորը՝ քեսապցի:

Սայմընը՝ Միմոն Գահուէճեան, մտամոլոր նստեր է դրան ետին: Հալէպէն Քեսապ, Քեսապէն Հայաստան, Հայաստանէն կրկին վերադարձ Քեսապ, որովհետեւ այս երիտասարդը «իր սիրտը թողել է Քեսապի լեռներում»: Այս երիտասարդը Ուրբաթ եւ Շաբաթ օրերուն իր ինքնաշարժով հարիւրաւորներու օգնեց փախուստի պահուն:

Ճակատագրակից մարդիկ իրարմէ բաժնուիլ չէին ուզեր:

Քեսապէն տհաճ լուրեր կը շրջին: Թուրքիա սուրիական օդանաւ մը վար կ'առնէ սուրիական հողին վրայ: Օղաչուն կը փրկուի իյնալով Պասիթի գիւղերէն մէկուն մէջ: Ճապհաթ Նուսրայի, Ազատ Բանակի, Գայիտայի եւ Իսլամական ճակատի խումբերը թափանցած են արդէն ամէն տեղ ու շրջապատած բանակային զօրքերը տարբեր վայրերու մէջ: Արձակազէնները կ'անդամալուծեն ծանր ու միջակ գէնքերով զինուած պետական զօրքերը: Հիմա կատաղի մարտեր կը մղուին շրջապատուած սպաներն ու զինուորները

⁷⁷ Եապանճա - թրք.՝ օտար:

փրկելու համար:

Փողոցէն, խանութի մը հեռատեսիլին պաստառին վրայ, լուրերուն ընկերացող պատկեր մը կը տեսնեմ: Ընդդիմադիր գինեալները էքիզօլուք են, Վաչէենց բակը: Էքիզօլուք ծուխերու մէջ է: Չաղլասի պանդոկի անկոչ հիւրերը ի՞նչ եղան արդեօք...

Միայն Վերի ու Վարի Պաղճաղազ գիւղերը կը մնան պետական զօրքերու հակակշիռին տակ, բայց տեղւոյն ընտանիքները Շաբաթ օրուրնէ Լաթաքիա զրկուած են: Այդպէս պահանջուած է:

Հոգետան մէջ հեռատեսիլ ըլլալը չեմ գիտեր: Չայնասփիւռ ունկնդրող ալ չտեսայ: Հետեւաբար լրահոսքին հետեւող չկայ: Լրիւ կտրուած ենք աշխարհէն, ոչ ոք գիտէ, թէ ի՞նչ կ'անցնի՝ ի՞նչ կը դառնայ...:

Տունները իջեւանած քեսապցիք իրենք կը բերեն լուրերը, թէ ի՞նչ կ'ըսեն Սէուտական Արաբիոյ «Արապիէ»ն, Քաթարի «Ճեղիրէ»ն, փրօ-Սուրիա «Մայատին»ը, ի՞նչ կ'ըսէ պաշտօնական Սուրիան... Ո՞րն է ճիշդը, ո՞րն է սխալը, որո՞ւն հաւատաս...

Աբօն կը հեռաձայնէ Պասիթի կողմերէն, գիտնալու համար, թէ Անտրեաններէն բացի որո՞նք մնացած են Գարատուրան: Պիտի ջանան ծովու ճամբով մօտենալ Գարատուրանի ափին ու փրկել զանոնք: Այնտեղ միայն Վարդան Անտրեանը կրնայ մնացածները ծովեզերք իջեցնել:

Գարատուրանի ափին մօտենալ չափազանց դժուար գործ էր: Սահմանը քանի մը տասնեակ մեթր հեռու է միայն ու բոլորովին բաց է թրքական կողմէն: Ոչ մէկ ձկնորսական նաւակ պիտի համարձակէր մտնել հոն: Նաւավարները կը համաձայնէին մօտենալ մինչեւ Սրնըխի փոքրիկ ծովախորշը միայն: Գարատուրանի լեռնանցքէն մինչեւ Սրնըխ՝ ճամբան լեռնային կածան է, ու անկէ վար՝ մանր խիճերու քարավէժ, ուրկէ այդ ծերերը կարելի չէր իջեցնել:

Վարդան Անտրեան, Շաբաթ երեկոյեան, երբ գինեալները կը քաշուին իրենց գիրքերէն, կը քչէ Գարատուրան՝

Սուլեան թաղ, ուր ծնողքն ու եղբօր ընտանիքը մնացած էին: Գարատուրանի մուտքը կը գրաւուի. կը մնայ ծովէն ելք մը փնտոել:

Կիրակի առաւօտ Վարդան ծովափ կ'իջնէ այնտեղ գրտնուող ոստիկաններուն ու ծովայիններուն հետ խորհրդակցելու ու հեռաձայնելու տղոց, որ նաւակ մը զրկեն: Ինք ետ կը բարձրանայ ու կարգով կը սկսի հաւաքել ու ոստիկանատուն բերել զիւղացիները: Անկողին ինկած ծերերուն համար ստիպուած էր յատուկ ետդարձ ընել: Ժամեր զը տեսէ մինչեւ ծով տեղափոխելը իր եղբօր ընտանիքը՝ Հինգ Հոգի, իր հիւանդ հայրը, մայրն ու քոյրը եւ Ծովու թաղէն Պապուճեան երեք տարէց քոյրերը: Կ'ելլէ եկեղեցիներու թաղը: Այնտեղ մնացած ծերերը կ'ըսեն, թէ պատրաստ չեն: Երկու անգամ ի զուր կը բարձրանայ այդ Հինգ քիլոմեթր ճամբան: Ի վերջոյ կրնայ տանիլ Սառուն լեյօն ու Սողոմոն եղբայրը: Կը հանդիպի Սրբուհի ու Սաթենիկ թիթիգեան քոյրերուն, ապա Յակոբ ու Արփինէ Ղազարեաններուն, Սթալին խոճային: Ասոնք խօսք կու տան կէս ժամէ պատրաստ ըլլալ: Ինք կը շտապեցնէ, իսկ անոնք կը տնտնան ճամպրուկները պատրաստելու համար: Սթալին խոճան չի մոռնար իր քաղաքական վերլուծումները Վարդանին կարգալէ, թէ էրտողանը այսպէս, թէ էրտողանը այնպէս, թէ էրտողանը...

- Ճանը՛մ,- կ'ըսէ Վարդանը,- անիծեա՛լ ըլլայ այդ էրտողանը, հիմա ատենը չէ, չարժի՛ր,

- Դուն միւսները տա՛ր, վերջին անգամ եկուր զիս տա՛ր, ես Գարատուրանէն հեռացող վերջի՛ն անձը պիտի ըլլամ:

Վարդան յանկարծ կը յիշէ, որ Ստեփան Սուլեանը չերեցաւ: Կը հեռաձայնէ տուն՝ վերցնող չկայ, կը զանգէ բջիջայինին՝ բացող չկայ, կ'իջնէ Սուլեան թաղ, դուռ ու պատուհանը փակ. ձայն կու տայ, Ստեփան չկայ:

- Ո՞ւր կորսուեցաւ այս մարդը... Երեւի լեռ գնաց «լառնուն չայ»⁷⁸ հաւաքելու,- կը մտածէ, կը հայհոյէ ու կը դառնայ ետ՝ վերի ծերերը առնելու: Թաղի ճամբարաժանին

⁷⁸ Լառնուն չայ - լեռնային թէյ. թէյի համար հաւաքուող վայրի բոյսերուն ընդհանուր անունը:

մօտ յանկարծ կրակոցներ կը լսէ, մէկ-երկու գնդակ կ'իյնան գետին, կը սուպեն ժայռերուն մէջ: Կը զգայ, որ արդէն ուշ է, արձակագէշները թիրախի տակ առած են ճամբաները, այլևս անհնար է երկու քիլոմէթր վեր բարձրանալ: Կը շրջի դէպի ծով՝ վերի թաղի հինգ ծերերը՝ Յակոբ եւ Արփինէ Ղազարեան ամուսինները, Սաթենիկ ու Սրբուհի Թիթիգեան քոյրերը եւ Սթալին խոճան, անյայտ ճակատագիրին ձգելով:

Վարդան ինքնաշարժը կը հրէ ծովու ոստիկանատան կողքը ու կ'իջնէ ծովափ: Ձինուորները կ'օգնեն ծերերն ու մանուկները շալկելով ծովափ, Չափարոյի անկիւնը իջեցնելու աշխատանքին: Չափարօ կը կոչուի Գարատուրանի ծովածոցի հարաւային անկիւնը՝ խարակներուն չեչոտ ու ծակոտէն ըլլալուն համար (չափար): Ձկնորսական նաւը խարակներուն քսուելով կը մօտենայ: Ձինուորական լաստանաւ մըն ալ կը սպասէ ծովածոցի հարաւային փոքրիկ հրուանդանին մօտ՝ Պուրունէ (ցուկ): Ծովը կ'ալեկոծի: Սուղմուն աղբարը հագած կ'ըլլայ կիրակնօրեայ իր նոփ-նոր հագուստը, կօշիկը ներկած, սրբած: Կը մօտենայ խարակի ծայրին՝ չի կրնար նետուիլ նաւակ: Վարդանը ձեռքը կ'երկարէ, որ պայուսակը առնէ, Սուղմուն աղբարը պայուսակը կը պահէ ետին:

- Միթէ ոսկի՞ պահած ես մէջը,- կը ծիծաղին Պապուճեան երեք քոյրերը:

Ծովը հով կ'առնէ, կը բարձրանայ. կօշիկը չթրջելու համար Սուղմուն աղբարը կը ցատկուտէ ժայռի գագաթին:

- Մա'րդ Աստուծոյ,- կ'ըսեն,- եկեղեցի չես մտներ, որ կօշիկներդ չթրջուին. նետուի'ր այլևս:

Այս տասնչորս հոգին մեծ դժուարութեամբ կը տեղաւորուին նաւակին վրայ ու կ'ուղղուին Պասիթ: Աբօն կ'իմացնէ, որ խումբը երեկոյեան կը հասնի Լաթաքիա: Հիւանդ ծերեր կան, հիւանդանոցային վիճակ ունին, տեղեակ պահեցէ՛ք առ որ անկ է:

- Բեռի',- կ'ըսէ,- ցաւօք, դրացիներդ՝ եկեղեցւոյ թաղէն այդ հինգ ծերերը հնարաւոր չեղաւ բերել: Վարդանը իր կարելին ըրաւ, իսկ Ստեփանն ալ չգտնուեցաւ:

Կը զգամ, որ չնչելու դժուարութիւն ունիմ, պիտի փոճկիմ: Դուրս կ'ուղղուիմ: Հոգետան արտաքին դրան մէջէն դիմացի մայթին կը տեսնեմ Ստեփան Սուլեանը, ճամբորդական պայուսակը ձեռքին, ներս կը դիտէ:

- Ինչպէ՞ս փախար,- կը հարցնեմ:

Չի պատասխաներ: Կը նայի ներս:

- Այս ի՞նչ է, այսքան բազմութիւն հոս ի՞նչ գործ ունի... Ես այստեղ չեմ մտներ,- կ'ըսէ՝ արձանի անշարժութեամբ:

Կինը, աղջիկը, թոռնիկը կը վազեն կը փաթթուին: Կը նայի թոռնիկին, ձեռքը կը դնէ գլխուն ու կը մտնէ ներս:

- Ա՛ն այս տոպրակը, հաւ է, կերցո՛ւր չոճուխներուն՝⁷⁹, - կ'ըսէ կնկան:

Երէկ գիշեր, կացութեան տեղեակ ըլլալէ ետք, Ստեփանը չ'ուզեր բեռ ըլլալ մէկու մը, չ'ուզեր դժուարացնել Վարդանի գործը. կը քաշուի տուն, կը պատրաստէ պայուսակը, սառնոցին մէջ դրուած հաւը կը խաչէ ու, առաւօտեան ժամը չորսին, յօտոցը առած՝ կը բարձրանայ Տիւնակ լեռը: Ինք տասնհինգ տարի առաջ այս լեռներուն վրայ մնացած միակ հովիւն էր: Կածանները փակուել էին: Յօտոցով կը բանայ ճամբան ու կը հասնի Կարմիր սարփին⁸⁰ տակ, կը նստի ու կը նայի վար: Գարատուրանի հովիտը կը քնանայ վարը, ահաւոր խորունկ քունով մը: Գլուխը կը դառնայ: Ժամանակին ինք վարը՝ ծերպի մէջ նոր ծնած ուլը գրկած, մէկ ձեռքով կը մագլցէր այս բարձրութիւններէն, կը բարձրանար վեր՝ տան ցածկեկ տանիքը ելլելու պէս: Այդ ինչպէ՞ս կ'ընէր...: Մուսա Լեռը հեռուն կ'երեւի: Ճանճի մեծութեամբ բան մը ծովափի լեռներուն քսուելով կը մօտենայ. թրքական ուղղաթիւ է, կը մօտենայ ու կը շրջի դէպի Կիւնիկ լեռը: «Աստուած իմ, պարսատիկով քար նետես՝ կ'երթայ կ'իջնէ կոնակին», կը մտածէ: Գարատաչէն ծուխ կը բարձրանայ, Լընդեաններու տան թիկունքին տեղ մը կրակ առած ըլլալու է: Ծանր ու

⁷⁹ Չոճուխ - մանուկ երեխայ:

⁸⁰ Սարփի - ուղղաձիգ կտրուածքով բարձր ժայռ:

Թեթև դէնքերու ձայներ կը հասնին այդ կողմերէն: Կը նայի Գարատուրանի ծովածոցին, ո՛չ նաւակ, ոչ ալ շնչաւոր կ'երևին: Վարդանի ինքնաշարժը թաղէն կ'ելլէ ու կ'իջնէ դէպի ծով: Արեւը կը ծագի ու կը դպի ճակատին: Այս որքան արագ կը բարձրանայ արեւը երկնակամարին վրայ, կը լիզէ դէմքը, կը շոյէ կուրծքը ու կ'իջնէ ցած՝ առջեւը գահավիժող լեռան լանջն ի վար: Ստեփանը արեւը կը սիրէ, որովհետեւ իրենց թաղը ծմակ ու պատտակ է, ուր տարին քառասուն օր արեւ չի դպիր: Արդէն՝ իրենց տան բաժինը Պատտակ կը կոչուի: Իրենք արեւին ցոլքը կը տեսնեն միայն թաղի հիւսիսային լանջերուն: Յոլքը կ'իջնէ, կը ցածնայ ձորին մէջ, կը բարձրանայ մինչեւ թաղին ճամբաբաժանը, ու կ'իրիկնանայ, արեւը կը քաշուի վարագոյրի պէս: Ստեփան ոտքի կ'ելլէ, մէյ մըն ալ կը նայի ձորին, իրենց թաղին: Վերը՝ եկեղեցւոյ գմբէթը կը կարմրի. խաչը կը հանէ ու շուռ գալով կը դառնայ դէպի Կաղնուտ, ուր ժամանակին գարատուրանցիք դարաւանդներով բերրի արտեր ու բերքառատ պարտէզներ ունէին: Հիմա, դարաւոր կածանէն դուրս, անանցանելի անտառ է: Կը կտրէ երկու Կաղնուտները ու կ'իջնէ Պետրուսիէ գիւղի թիկունքին գտնուող Եարալինց ձորը: Այսպէս կը կոչուի այս ձորը, որ ատենօք Գարատուրանի Եարալեաններուն կը պատկանէր: Պետրուսիէ գիւղին մօտ հալէպցի արաբ մը կը դիմաւորէ զինք, կ'իմանայ վիճակը, կը հիւրասիրէ, ապա իր սիբլէթով կը տանի Պասիթի խաչմերուկը, ուրկէ Լաթաքիա գացող ինքնաշարժ կը գտնէ անպայման:

Ո՛ւր գիտնար Ստեփանը, որ 1909-ի Ադէտին հարիւրաւոր փախստականներ Տիւնակ լեռը բարձրանալով՝ այս նոյն ճամբաներէն փախան իջան Պետրուսիէ եւ անկէ անցան Պասիթ:

- Քանի՞ ժամէն կտրեցիր հետիոտն ճամբան,- կը հարցնեմ Ստեփանին:

- Չորս ժամէն:

Գարատուրանի հարաւի լեռները ձեղքող վերջին քեսապցին կ'ըլլայ Ստեփանը:

Քեսապցի գաղթականներուն այցելող թեմական-եկեղեցական, նահանգային, պետական, միջազգային մարմիններու ներկայացուցիչներ կ'ընդունուին ներս: Վստահաբար՝ սուրիահայ համայնքապետերու, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի, Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանի եւ Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետ. Եկեղեցիներու Միութեան ներկայացուցիչներ սպասուած այցելուներ պիտի ըլլան...

- Հայաստանի Հանրապետութեան ղեսպանը ե՞րբ պիտի գայ... Հալէպի հիւպատոսը... Մեր անցագիրները ի՞նչ եղան...

- Հայաստանէն պատուիրակութիւն պիտի գա՞յ... Մեր նախագահը բան մը ըսա՞ւ... Հայաստան կրնա՞յ ընդունիլ մեզ...

Ձեմ գիտեր, թէ գործնապէս ի՞նչ կրնայ պատահիլ, բայց հայրենիքը առաջինն է մտածումին ու ապրումին մէջ այս ժողովուրդին, որ ահա երրորդ օրն է, որ ողբերգութիւն կ'ապրի, բայց հայրենիքը տակաւին լուր է...

Օտարին ի՞նչ ըսես... Շնորհակալութիւն... բայց մերոնց շատ ըսելիք կրնայ ունենալ այս ժողովուրդը: Յառաջիկայ օրերուն պիտի հանդիպի անոնց, խոստումներ ստանայ, հիասթափութիւններ ապրի, պիտի բողոքէ... ու համբերել սորվի:

Մետիան արդէն սկսեր է հրճուիլ. թերթերու թղթակիցներ, լրատու գործակալութիւններ, տեսալսցիկներ... Անշուշտ, պատասխանատուներ վերը՝ փակ դռներով դահլիճին մէջ, պիտի ըսեն իրենց խմբագրուած խօսքը, հարցազրոյցներ տան, տեղեկագիրներ յանձնեն...

Մետիան բակին մէջ պիտի փնտռէ հերոսներ, որ չեղան, արիւնալի պատմութիւններ, զորս ոչ ոք տեսաւ, թրքական բարբարոսութիւններ, որ չպատահեցան, զոհեր, որ չիսկան...

Ձեմ զարմանար, թէ եւ անակնկալ է, որ սուրիական ու փրօ-սուրիական պետական լրատուական միջոցներ կը խօսին Քեսապի հարիւր տարուան մէջ երրորդ տեղահանութեան մասին, Քեսապի հայոց տեղահանութեան մասին... Նոյն թուրք պետութիւնն է, նոյն ցեղասպանը...:

Կարգ մը լրատուական գործակալութիւններ, չեմ գիտեր ուրկէ՛ քաղելով, արիւնոտ պատմութիւններ կը պատմեն, իբրեւ թէ կոտորած կայ Քեսապի մէջ, իբրեւ թէ արիւնոտ հաշուեյարդար...:

Լաւ է, որ կը խօսին, բայց վատ է, երբ չափի զգացումը կը կորսնցնեն եւ եղածն ու չեղածը կը բարդեն իրարու վրայ, իսկ աւելի վատ է, երբ խօսելու ժամանակ է, բայց կը լռեն: Էրտողան-Պաշար սիրաբանութեան տարիներուն, դէպքերէն անմիջապէս առաջ, մեզի թելադրուեցաւ Ապրիլ 24-ը յիշատակել փակ սրահներու մէջ, պաստառներով փողոց չիջնել, Տէր Զօր ու Մարգատէ համաժողովրդական ուխտագնացութիւնը չեղեալ նկատել...: Յանուն Թուրքիոյ՝ Սուրիա ճնշեց իր հայազգի քաղաքացիներուն վրայ: Այդ օրերուն մեր Երկրի նախագահը Երեւան այցելեց, բայց Ծիծեռնակաբերդ չելաւ: Եթէ յայտագիրին մէջ չկար՝ մենք ենք թերացողը: Ամէն պարագայի՝ սուրիահայը ցաւեցաւ: «Չելաւ, որովհետեւ էրտողանէն ակնկալուած շահը աւելի մեծ էր» մտածեց: Այդ ալ չեղաւ:

Երկու պարագային ալ ես տխուր եմ, թէ՛ երբ կը խօսին մեր դատին մասին, թէ՛ երբ կը լռեն մեր դատին հարցով, որովհետեւ կը զգամ, որ բարեկամը՝ բարեկամ, բայց ոչ ոք իր եղունգով գլուխդ քերելու ստիպուած չէ:

Բայց նորէն ալ մենք կ'ակնկալենք, անսպառ հաւատքով, ջերմեռանդութեամբ կը սպասենք...

Ի՞նչ բանի...

Որ այս անգամ գոնէ, Քեսապի խաթրին⁸¹, Պարոն Օպաման գործածէ Յեղասպանութիւն բառը...

Մենք... Յաւիտենական մանուկներս:

Իսկ ի՞նչ որ պատահեցաւ Քեսապի մէջ՝ շարունակուող Յեղասպանութեան մէկ արարն է համասուրիական այս թռչուրոհին մէջ: Թուրքիոյ ծրագիրն է եւ իրագործումը: Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն օգտուելով եւ Գերմանիոյ բացայայտ մեղսակցութեամբ՝ ան իրագործեց Մեծ Եղեռնը:

⁸¹ Խաթրին - սիրոյն:

Մեծ Բնաջնջումը: Զինադադարէն ետք օգտագործելով Փրանսայի որձեւէզ քաղաքականութիւնը՝ տուն վերադարձած վերապրողները վերստին պարպեց Կիլիկիայէն. ասիկա երկրորդ բնաջնջումն էր: 1939-ին, Բ. Համաշխարհային Պատերազմի ահագանգին տակ՝ Փրանսան Թուրքիոյ ծախեց Աղեքսանդրէթի սանճաքը, որուն բնակչութեան կարելուր մէկ մասը տեղաբնիկ, ապա Կիլիկիոյ երկրորդ զալթականութենէն ետք այնտեղ հաստատուած հայութիւնն էր: Անպատիժ մնացած ցեղասպանի ներկայութիւնը էր բաւեր, որ Աղեքսանդրէթն ալ պարպուի հայութենէն: Թուրքը ձեռքերը կրկին արիւնով լուալու պէտք չունէր այլեւ: Ասիկա երրորդ բնաջնջումն էր՝ մնացորդացի բնաջնջումը: Փրանսական իշխանութեան մօտ 1920-30-ական թուականներուն այնքան շատ լսուեցան Թուրքիոյ բողոքները այն մասին, որ ինք դէմ է, որ հայերը վերաբնակեցուին Սուրիոյ իր սահմանին մօտիկ վայրերու վրայ: Պաշտօնապէս կը յիշուի Հինգ կամ տասը քիլոմէթր: «Իր» Հաթայէն խլուած, իրմէ քանի մը մեթր անդին գտնուող Քեսապի բնակավայրերը այսօր կրնային խանգարել Թուրքմէնական Ինքնավար Հանրապետութեան ծնունդը ու ապահով տարր մը դառնալ Սուրիոյ ամբողջականութիւնը պահպանելու: Թուրքիան նոյն համաթուրանական մտալկումով զալթեց Կիպրոսի Հիւսիսը, զրգոթութիւններ ու ինքնավարութեան երազներ ստեղծեց Իրաքի Հիւսիսը, մինչեւ իսկ՝ Պուկարիոյ Հարաւը: Մենք կը մոռնանք, աշխարհ կը մոռնայ, բայց Գորշ Գայլը կը սպասէ մահիկի ազդանշանին, ու Հիմա, Համաարաբական, ռուս-ուքրաինական, Արեւմուտքի ու Ռուսիոյ միջեւ ստեղծուած այս թռչուրոհին մէջ այս անարին Յեղասպանութիւնը կատարեց... մաքրելով Սուրիոյ Հիւսիսային տարածքի տեղաբնիկ հայերու վերջին պատառիկներն ալ...

Մենք այսօր Յեղասպանութեան ճանաչման եւ անոր հետեւանքներու վերացման մասին կը խօսինք: Թուրքիա այս հարիւր տարուան ընթացքին Յեղասպանութիւնը ամբողջական դարձնելու անսպաշար ընթացքին մէջ է, ու անոր «հետեւանքներ»ը այսպէս կը մաքրագործէ: Քեսապը, Ղնեմիէն, Եագուպիէն, Գնիէն ալ սրբուեցան, կամօք ու արդ-

եամբ դաշնակից ուժերու: Հալէպը արին կու լայ:

- Ե՞րբ պիտի ազատագրուի Քեսապը:

Այս հարցումն է, որ կ'ուղղուի արդէն, երբ երրորդ օրն ալ իր մայրամուտին կը մօտենայ:

- Ե՞րբ պիտի ազատագրուի Քեսապը:

Ես ալ կը հաւատամ: Կը հաւատամ, որ սուրիական բանակը ատիկա պիտի իրագործէ, վաղ թէ ուշ, կը մաղթեմ՝ ո՛չ շատ ուշ, երբ ատիկա ոչ նո՛ւշ պիտի ըլլայ, ո՛չ անուշ...

Որովհետեւ մինչեւ ե՞րբ կարելի է պահել այս բազմութիւնը այստեղ՝ Լաթաքիոյ մէջ, մինչեւ ե՞րբ կարելի պիտի ըլլայ... Ծաբաթ մը, երկու շաբաթ, ամիս մը, երկու ամիս ետք այցելուները պիտի նուազին, մետիան ուրիշ տեղէ խանձահոտ պիտի առնէ, նպաստները պիտի նուազին ցամքելու աստիճան... Հիմա ամբողջ Լաթաքիան մեծ գաղթակայան մըն է. քանի՞ միլիոն գաղթականներ կան հոն՝ Աստուած գիտէ, գործ չկայ հոս, գործ չկայ Սուրիոյ մէջ...:

Յետոյ մինչեւ ե՞րբ մարդիկ կրնան սպասել այս դարուն... Ասիկա 1909 թուականը չէ, քեսապցի տուն չկայ, որուն մէկ անդամը արտասահման չըլլայ՝ քոյրը, մայրը, եղբայրը, հայրը... Պիտի կանչէ՝ «եղէք եկէ՛ք» Լիբանան, Ծոցի երկիրներ, Ամերիկաներ, Հիւսիսային Եւրոպա, մինչեւ Չինաստան...

Ու փաստորթ չունեցողը, հայկական կամ սուրիական, կը վազէ անցագիրներու կեդրոն, անցագիր ունենալու համար: Այսօր քիչ են, վաղը այնքան շատ պիտի ըլլան...

- Ե՞րբ պիտի ազատագրուի Քեսապը...

Սուրիական Պետութիւնը, ինչպիսին ալ ըլլայ ատիկա, պիտի չարտօնէ, որ իրմէ պատահա մը հող ալ կորսուի իր պատմական Ասորիքէն, ո՛չ մէկ իրաւ սուրիացի, իսլամ ըլլայ թէ քրիստոնեայ, չի կրնար կու տալ այդ անարգանքը:

Բայց ես կը սարսափիմ իրապէս ոչ հեռաւոր այս պատկերէն, երբ տարիներով, դարերով, գուցէ հազարամեակ մը եւ աւելի այս հողերուն վրայ ապրած հայ ժողովուրդը, բաժակի պէս ջարդուփշուր պիտի ըլլայ...

Կը սարսափիմ այն պատկերէն, երբ այս հողերուն վրայ

իր բարբառը չինած, իր պարերգներն ու տիլանին⁸² Հիւսած, իր առածն ու առակը, իր բարքերն ու հաւատալիքները ստեղծած, այս հողին հետ նոյնացած քեսապցի հայր յանկարծ արմատախիլ պիտի ըլլայ ու տարտղնուի դէս ու դէն:

Հոս հայկական իւրայատուկ ենթամշակոյթ մըն ալ պիտի մեռնի:

- Ե՞րբ Քեսապը պիտի ազատագրուի...

- Իսկ ի՞նչ արժէք ունի Քեսապի ազատագրութիւնը առանց քեսապցիին,- կ'ըսեմ ես բարձրաձայն:

Ես կը հաւատամ հողի ձգողութեան եւ ուժին: Ափ մը հայութիւն է, բայց, տեսէ՛ք, մեր կեանքին մէջ ո՛ւր ալ երթաք, քեսապցիք ներկայ են թէ՛ կրթական, թէ՛ հասարակական, թէ՛ ազգային, թէ՛ գործարար կեանքին մէջ: Սփիւռքի մէջ իր սփիւռքը ունի Քեսապ, բայց բոլորին աչքը ետեւ է, մէկ ոտքն ու «սիրտը լեռներում»:

Պետիկ Սաղտճեանը թերեւս քսանհինգ տարի է Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններ կը գտնուի, բայց առաւելագոյնը երկու ամիսը մէյ մը կը յայտնուի Քեսապ: Այս տարի հսկայական արտեր բացաւ նոր պարտէզներ տնկելու համար այնպէս՝ ինչպէս իր հայրը կը փափաքէր: Նշան Մանճիկեանը՝ Աւստրալիայէն, Հրաչը՝ Ծարժայէն հայրական հողին վրայ նոր տուն սկսան կառուցել. Հրաչին պատանի տղան շինարարներուն հետ էր, ամէն տեղ իր մատնահետքերը կը ձգէր...

Աբօ Պապուճեանը Գարատուրանի կապոյտ որձաքարը իր իսկ ձեռքերով կոտրեց, կոփեց, պատ հիւսեց, կամարներ կապեց, պարիսպներ բարձրացուց ու «Սարօ» ճաշարանը կառուցեց Գարատուրանի հրաշագեղ ծովափին, խարակին վրայ, Մուսա Լեռան դիմաց, որպէսզի հիւրեր նախ աչքով կշտանան՝ ի տես Աստուծոյ ու մարդու արարած հրաշքներուն...

- Մենք ուրիշ տեղ ապրիլ չենք կրնար, այս քարերէն բաժնուիլ չենք կրնար, քեռի՛,- ըսաւ անգամ մը:

Ու այդպէս ալ ծնաւ հարիւր տարուան երազին իրա-

⁸² Տիլանի - Քեսապի ժողովրդական շուրջպարերու շարքը:

կանր: Մնաւ Քեսապի Ուսումնասիրաց Ճեմարանը, երբ կը կարծուէր, թէ ի՞նչ դպրոց, ի՞նչ հայերէն, ի՞նչ հայեցի դաստիարակութիւն Սուրիոյ մէջ...:

Գարատուրանի մարդիկ կ'ուզէին այնպէս վերակառուցել Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որ ո՛չ «խաղայ»⁸³, ոչ ալ ճաք տայ սահանքի վրայ...: Սեպուհ Մանճիկեանով Ծոցի երկիրներու բոլոր գարատուրանցիներն այնտեղ էին, քարը կտրել, կոփել, շարել տուող իւրաքանչիւր գարատուրանցիի կողքին՝ Վահագն Ղազարեանին, Աբօ Պապուճեանին, Յովսէփ Ղազարեանին, Մովսէս Քորթմոսեանին, Վրէժ Գարամարտեանին, նկարիչ Հրազդան Թոքմաճեանին, բոլորին, բոլորին...: Կապոյտ եկեղեցին բարձրացաւ բոլոր գարատուրանցիներու ձեռքերուն վրայ...

- Խենթ են ասոնք,- ըսողներ եղան անշուշտ, բայց ո՞ր քեսապցին խենթ չէ որ... Տարիներ առաջ, Ամերիկայի մէջ Գաբրիէլ Ինճեճիքեանը առաջին հայկական դպրոցը բացաւ, երբ անկարելի բաներու մասին ակնարկելու համար մարդիկ կ'ըսէին «Ամերիկատա մանկապարտէ՞զ» (Ամերիկայի մէջ մանկապարտէ՞զ)... Մարդը յաջողցուց...: Միմոն Միմոնեանը «Սփիւռք» թերթի ճակատին գրեց.

- Քեսապցի խենթը Ամերիկայի մէջ Հայկական դպրոց բացաւ...

Ինճեճիքեանը իր «խենթութիւն»ը Քեսապէն կը ստանար, կը ստանայ հիմա, երբ ամերիկահայ մեր նոր սերունդներուն հայեցի դաստիարակութեամբ մտահոգ՝ չարթըր⁸⁴ դպրոցական ցանցը կը յաջողցնէ Քալիֆորնիոյ մէջ...

Որովհետեւ այս հոգէն առած էր ան իր ուժը:

Կը վախնամ, որ առանց քեսապցիին հոգն ալ կը կորանցնէ այլեւս իր ուժն ու հմայքը:

Եւ ան որ հարազատ մը ձգած է այնտեղ՝ հիմա կը զգայ իրողութեան ահագնութիւնը: Քենեկալ՝ Միսաքը, անոնցմէ

⁸³ Խաղալ - չարժիլ (զետնասահքը):

⁸⁴ Չարթըր - նկատի ունենալ հայկական թեքումով ամերիկեան պետական վարժարանները:

է: Յայտնապէս սմբած ու տխուր է: Կը սեղմեմ ձեռքը, կը հասկնամ, խենթենալը քիչ է: 85 տարեկան մայր ունի Քեսապ: Իրեն կը թուի, որ ամէն մարդ զինք կ'այպանէ՝ մայրը վերցուցած չըլլալուն համար: Եղբայրը Ծարժայէն զինք կը մեղադրէ:

- Ի՞նչ կրնայի ընել, անդրդուելի մնաց, չեկա՛ւ,- կ'ըսէ:

Այսօր ահաբեկիչները կը քանդեն դուռ-պատուհան ու կը մտնեն տուն: Կը հեռաձայնեն իրեն՝ այպանելով զինք, որ մայրը լքած փախած է: Ի՞նչ պիտի պատասխանէ: Կ'ըսէ «Ամէն ինչ առէ՛ք, ամէն ինչ հալա՛լ ըլլայ ձեզի, մայրս Հանգի՛ստ թողուցէք իր տան մէջ, պէտքերը հոգացէք»:

Նոյն ամօթի զգացումը, մարդոցմէ արհամարհուած ըլլալու ցան ու կակիծը բոլորին քով կայ. մէկը մայր ունի այնտեղ, միւրը՝ հայր, մէկը՝ եղբայր, մէկը՝ քեռորդի, հարազատ մը վերջապէս: Ինչպէ՞ս նայիս մարդոց աչքերուն, ի՞նչ բան արդարացնելու համար բացատրել փորձես...

Որքան ալ տարօրինակ թուի՝ հիմա մարդիկ հեռաձայն կը սպասեն տուն մտած, ջարդած-փշրած, սրբութիւնները անարգած, խաչը պղծած, Աւետարանը կրակին մէջ նետած ահաբեկիչէն:

- Ծօ՛, անհաւա՛տ, դուն չե՞ս ամչնար, որ այսպէս բարեպաշտ ու իմաստուն եղբայր մը ձգած փախած ես,- կը խօսին Արմէն Չերչիկեանին՝ իր Մինաս եղբոր համար:

- Բոլորը գիտեն անոր բարեպաշտ ու իմաստուն մարդ ըլլալը, նաեւ գիտեն անոր հիւանդ ըլլալը,- կ'ըսէ Արմէն,- անոր միակ փափաքը տունը մնալն է, արտօնեցէ՛ք որ գիրք կարդայ. երախտապարտ կ'ըլլամ ձեզի:

Մինաս, Պէյրութ՝ Հայկազեան Գոլէճ ուսանանդութեան տարիներուն, պատերազմի օրերուն, մեծ ցնցումներ կ'ապրէր ու ալ չի գտներ իր հոգեկան խաղաղութիւնը: Կ'ապրէր եղբոր՝ Արմէնին խնամքին տակ:

Ու ոմանք կը նախանձին անոնց, որ հեռաձայն կը ստանան, կը պախարակուին, բայց գոնէ կ'իմանան, որ իրենց հարազատը ողջ է ու առողջ:

- Քանի բան մը չըրին մինչեւ հիմա՝ ասկէ ետք ալ կը հոգան: Վերջապէս մարդ են,- կը մխիթարեն մարդիկ:

Կը խնդրուի, որ Քեսապ մնացած Հայրենակիցներուս ցանկը տամ Շտապ Ցանձնախումբին: Ցանկէն անկախ ու անկէ առաջ՝ կը յիշեմ Նիզար Խալիլին: Միւսները երեսունվեց Հոգի են: Հնարաւոր չէ բոլորին հետ կապ հաստատել, հեռաձայն չունին կամ չի գործեր: Ամէնէն վատը՝ որ իրարմէ հեռու են, մեծ մասով ծերեր, որ իրարու քով գալու կարողութիւն չունին: Մեծագոյն խումբը Քեսապ է՝ տասնչորս Հոգի, Գարատուրան՝ հինգ, Տուգաղաճ՝ չորս, Չինար՝ երկու, Մաթըսլէք՝ վեց, Էքիզօլուք՝ չորս, Գարատաշ՝ մէկ: Մեծամասնութիւնը՝ ութսունէն վեր տարիք ունին: Միակ երիտասարդ արուն Գէորգ ձուրեանն է, քսանչորս տարեկան: Չէ ուզած ծնողքը առանձին ձգել: Անի Այնթապեանը երեսուներկու տարեկան աղջիկ է, ծնողքին հետ է: Գարատաշ՝ Շանթ Տէր Յովհաննէսեանը, միջին տարիքի մարդ է: Կինը իր երկու անչափահաս զաւակներով այստեղ՝ Լաթաքիոյ Հայոց եկեղեցւոյ բակին մէջ հրաչքի կը սպասէ:

Բոլորը կը պատկերացնեմ մէկիկ-մէկիկ, ինչպէս որ ճանչցած եմ: Սրբուհին ու Սաթենիկը հացը կը ցաւն եփել: Ահաբեկիչները խենթ պիտի ըլլան թոնիրի տաք հացին վրայ, մանաւանդ քեսապցի կնոջ եփած թոնիրի հացին վրայ, պիտի ուտեն ու «Ալլահ խալլիքոն» (Աստուած պահէ ձեզ) պիտի մաղթեն, որովհետեւ ինչպէս հացն է օրհնութիւն, ինչպէս հացը գետին նետել կարելի չէ, կոխկոտել, այդպէս ալ՝ օրհնութիւն արարող կեանքը, չէ՞:

Միլվա Այնթապեանը Այնճարի գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժարանէն չըջանաւարտ առաջնակարգ աշակերտուհի էր: Ո՞վ կը հաւատայ: Հիմա հօտաղի ցուպը ձեռքին, մախաղը ուսին, զգզուած հագուստով ու մազերով օրն ամբողջ կը չըջի հոս ու հոն, ու եթէ կը ցաւ մօտենալ քեզի, նայիլ աչքերուդ մէջ՝ պիտի ըսէ անպայման.

- Ծրթնաներկ ունի՞ս... երկու օղ ալ ականջիս...

Լուտեր Թրթոեանը հիմա 85 տարեկան է, բայց որ Աշուղ Ղարիպի մասին պատմէ ու երգէ երգերը՝ քար սիրտերը պիտի կակղին ու թերորիսթները պիտի համբուրեն անոր ձեռքերը...

Հա՛:

Բայց ես ինչպէս չհասցուցի արձանագրել այս մարդուն տաղերը...

Դրացի մը ի վերջոյ կը կապուի Նիզար Խալիլին հետ: Վերջինս կը յայտնէ, որ այսօր՝ Կիրակի առաւօտ, տան մօտի ճամբայէն սիբլէթով Քեսապ բարձրացան թուրքմէները. ծանօթ բանուորներն են:

- Եկած են տուները բաժնուելու, - կ'ըսեն ոմանք:

Իրօք, մարդիկ կը հաւաքեն իրենց տան թիւր ու կը խօսին նոր բնակիչին հետ: Ասիկա տարօրինակ զգացում մըն է: Տան կորուստն է, կարօտը, ի՞նչն է, որ կը մղէ քեզ խօսելու, - երբեմն անքան հարազատ շեշտով, - բռնագրաւիչին հետ: Ինչո՞ւ, ի՞նչ ակնկալութեամբ:

Նոր տանտէրերէն շատեր ծանօթ բանուորներ են, չեն պահեր իրենց ինքնութիւնը:

- Հա՛, վարպետ, - կ'ըսէ, - ես Օսմանն եմ, անհո՞գ եղիր, տունիդ ու պարտէզիդ կը նայիմ, բերքդ կը հաւաքեմ, չուկայ կը զրկեմ...:

Ոմանք կը յայտարարեն, որ հոս ճապահաթ Նուարան է, ասիկա այլեւ ձեր տունը չէ, ի՞նչ կ'ուզէք:

Սողոմոնը հեռաձայներ է տունը: Ընկալուչը վերցուցեր է ձիհատը:

- Պգտիկներուդ համար պայուսակ մը հագուստ դրած ենք պատշգամին տակ, քեզի կը սպասէինք, վերցո՛ւր, - ըսեր է Սողոմոնը:

- Մենք կեանքի հագուստ չենք հագցներ մեր զաւակներուն, - պատասխաներ է ձիհատը:

- Այդ ինչպէ՞ս եղաւ, որ ձեր հայրերու օրէն կեանք կու տայիք մեր փրթիներուն⁸⁵ վրայ ալ՝ հիմա այդպէս եղաք, - կը հարցնէ Սողոմոնը:

- Հիմա մենք ամէն ինչի տէր ենք, Սողոմոն՝ էֆէնտի, - պատասխաներ է ձիհատը ու անջատեր հեռաձայնը:

Տեղեակ կ'ըլլամ, որ Մուհամմէտը մտեր է մեր ու դրացիներուն տուները: Յովհաննէս Սաղտճեանին ըսեր է.

⁸⁵ Փրթի - զրգլեակ, հինգած հագուստեղէն:

«Տունիդ ու պարտէզիդ կը նայիմ, բերքդ կը հաւաքեմ, չուկայ կը դրկեմ...»: Պարկեշտ մարդ մը ըլլալուն միշտ հաւատացեր եմ: Յաճախ հեռաձայնով կը հետաքրքրուէինք իրարու վիճակով: Երկու ամիսէ ո՛չ կը կապուէր, ոչ ալ կրնայի գտնել զինք: Հեռաձայնը շարքէ դուրս ելած ըլլալու էր: Թէեւ ո՛չ պարտէզս փոր կը կշտացնէր, ոչ ալ տունս ապարանք մըն էր՝ նորէն ալ գայթակղութեան չկրցայ դիմանալ ու այդ թիւով փնտոնեցի զինք: Եղբայրը ելաւ: ձանչցաւ զիս ու անմիջապէս Մուհամմէտը կանչեց:

- Ըսթէ՛գ,- ըսաւ,- ինչո՞ւ փախաք, ձեզմէ ով ի՛նչ կ'ուզէր...

Փախանք: Պատասխան չունէի:

Լուրեր կը հասնին, որ աւարի վրայ գզուրրտուք եղած է թուրքմէններու եւ մուճահիտներու միջեւ: Պարզ էր, որ տուները հեշտութեամբ պիտի չկարողանային բաժնուիլ անոնք: Տուն ըսել է նաեւ պարտէզ, գիւղատնտեսական գործիքներ, մթերք, հարստութիւն... Շունները չե՞ն գզուիլ իրենց գտած ոսկորին համար, իրենց գտած ոսկորին վրայ:

Գզուրրտուքէն ետք՝ ով կրնայ կտոր մը աւար վերցնել՝ կը խլէ կ'երթայ, գետինը բան պիտի չմնայ...

Լուրեր կը հասնին, որ Օրտուի գաղթակայանի բնակիչներն ալ սկսած են Քեսապ բարձրանալ, ահա ձեզի թէ՛ տուն, թէ՛ կահ-կարասի, թէ՛ բերք եւ դեռ՝ յաղթողի հպարտութիւն:

Կը կարգադրուի, որ Քեսապի շրջանի տնային հեռաձայնային կապը անջատուի Լաթաքիոյ կեդրոնէն: Կը մնայ միայն օգտագործել բջիջային հեռաձայնային կապը, ան ալ շատ տեղ ծածկոյթի բացակայութիւն ունի կամ լիցքաւորման միջոցի պակաս: Շրջանին մէջ ելեկտրականութիւն չկայ:

Այլեւ Քեսապ տարբեր աշխարհ մըն է: Հեռու աշխարհ մը: Կարծես մեր մոլորակէն դուրս, անհասանելի, ինչպէս Սասունն ու Վանը...: Այլեւ հոն հասնելու համար ո՛չ ինքնաշարժը պիտանի է, ո՛չ անցագիրը, ոչ ալ թեւեր ունե-

նալը...

Այլեւ ամէն օր մարդիկ պիտի երթան հիւսիս, մօտենան իրենց լեռներուն, պիտի նային վեր, իրենց տան, իրենց պարտէզին տեղը պիտի ճշդեն իրենց միտքին մէջ, ձեռքերնին պիտի երկարեն անոր՝ այդ լեռնակղզիին, այնքան մօտիկ, այնքան պայծառ, ինչպէս Արարատը՝ խոր Վիրապէն դիտած, ու իրիկուան մութին վերադառնան ձեռնունայն...

Ու Լաթաքիոյ այս հին եկեղեցւոյ պատերուն տակ կծկտած կամ դուրսը՝ դարպասին առջեւ խմբուած, իրենց շրթունքները պիտի շարունակեն կրծոտել դեռ ժամանակ մը, պիտի գայրանան, պիտի սպառնան, պիտի հայհոյեն...

Ու անդրադառնան, որ այնտեղ՝ «Յո՞ երթաս, ժողովուրդ» գոռալով՝ կռուիլ, կռուի՛լ, կռուի՛լ հարկաւոր էր, ու առիւծի պէս տապալիլը աւելի լաւ էր քան այս սպասումն ու մաշումը...

Յետոյ յանցաւորներ պիտի փնտոնեն իրենց շարքերուն մէջ, իրենց ճակատագրակիցներուն մէջ... Ու պիտի ամչնան, պիտի ամչնան, որ չկրցան բան մը ընել իրենց տունն ու տեղը, իրենց պատիւն ու պատմութիւնը, իրենց անձն ու վաղը փրկելու համար:

- Մենք մեր դասը լաւ սորված ժողովուրդ ենք,- կ'ըսէ պատին տակ ծնկածալ պազած Սիրական Պապուկը,- մենք դիւրին կը կորանցնենք ու երկար կու լանք, այսպէս եղան մեր հայրերը, այդպէս եղանք եւ մենք:

Սոր ինքնահեգնանք կայ մարդու խօսքին մէջ: Դողացող ափերը կը սեղմուին իրարու մէջ:

Դողացող ափերը կը սեղմուին իրարու մէջ, ու մարդը գլուխը կը կախէ գետին:

21 Մարտ, Լաթաքիա - 11 Ապրիլ, Այնճար

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Մարտ 23ի երեկոյեան յայտնի դարձաւ, որ Քեսապ մնացած են 35 հայեր:

Երկուշաբթի, 24 Մարտին, զինեալները կը մտնեն Մաթրալէք ու կը սպանեն Գէորգ Բաբգէնի ձուրեանը (24 տ.), ու կ'արտօսեն հօրը, որ թաղէ զայն բակին մէջ:

Մէյրուտ Աբէլեանը (75 տ.) ընդդիմադիրի մը հետ կը մեկնի Հալէպ: Սթալին Ոսոճան (95 տ.), Յակոբ (85 տ.) եւ Արփինէ (75 տ.) Ղազարեանները կը զրկուին Լաթաքիա:

Լաթաքիա տեղափոխելու պատրուակով 25 հոգի Վազրֆ կը տարուին չորս խումբերով. ա) Սրբուհի (84 տ.) ու Սաթենիկ (82 տ.) Թիթիզեան քոյրեր. բ) Յակոբ (87 տ.) եւ Վազգէն (83 տ.) Կիրակոսեան եղբայրներ, Գարուն Տէր Սահակեան-Քէօշկէրեան (90° տ.), Սերոբ Սուլեան (72 տ.) եւ կինը՝ Ծովինար Սաղտճեան (60 տ.), Մովսէս Արապեան (Ազրտաղենց, 80 տ.) եւ քոյրը՝ Մարթա (82 տ.), Զաւէն Յովսէփեան (79 տ.), Ներսէս Թանկուկեան (91 տ.) եւ խնամակալը՝ Անահիտ Ահարոնեան (75 տ.), Գարուն Թիթիզեան-ձուրեան (95 տ.) որդիները՝ Յակոբ (74 տ.), Ասպետ (68 տ.), Բաբգէն (62 տ.), կինը՝ Նուարդ (62 տ.), Եսայի Այնթապեան (75 տ.) կինը՝ Յասմիկ (60 տ.), աղջիկը՝ Անի (32 տ.), քոյրը՝ Սիլվա (61 տ.), գ) Լուսեր Թրթոնեան (85 տ.), ձորճ Քորթմոսեան (70 տ.), որ վիրաւորուած էր. դ) Մովսէս Սահակեան (Պիրատար, 88 տ.), քոյրը՝ Ովսաննա (Փրոֆեսօր, 90 տ.):

Լուսեր Թրթոնեանը կը վախճանի ու կը թաղուի Վազրֆի հայոց գերեզմանատան մէջ:

Վազրֆի մէջ քեսապցիները կը պատսպարուին տեղւոյն Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ հովանիին տակ, կը վաշելեն Վազրֆի հայոց գուրգուրոտ վերաբերմունքը: 15 Մայիսին, տասնութը հոգին կը տեղափոխուին Պէյրուիթ՝ Անտիոք-Պոլիս, Պոլիս-Պէյրուիթ օդային ճամբով: Անոնց կ'ուղեկցին թաղական խորհուրդի ատենապետ ճեմ Զափարը համազիւղացի Պետրոսին ու Կարալիսին հետ եւ Սիվիլնէթ լրատու գործակալութեան Երեւանի գրասենեակէն Յարութէրմանեան: Պոլիս խումբին կը միանան Հ. Թաթուլ ծ. վրդ.

Անուշեանը եւ նկարիչ Տարօն Թիթիզեանը:

Վազրֆ կը մնան Մովսէս եւ Ովսաննա Սահակեանները եւ Եսայի Այնթապեանի ընտանիքի չորս անդամները: Ասոնք կը սպասեն իրենց թուղթերուն:

Քեսապի մէջ Նիզար Ոսալիլին ձերբորոն հետ հարցաքննութեանց ընթացքին կը կատարէ թարգմանիչի դեր: Քեսապ կը մնան Տիգրանուհի Գազազեան-Մանճիկեան (88 տ.), Մինաս Զերչիկեան (60 տ.), Շանթ Տէր Յովհաննէսեան (40° տ.) եւ Սամի Փոլատեանը (Սանչար Սամի, 70 տ.):

Քեսապի ազատագրութեան համար սուրիական Բանակը եւ ժողովրդային պաշտպանութեան ջոկատները ծանր մարտեր կը մղեն թշնամիին դէմ: Ուսմբ մը քեսապցիներ ամէն գնով Քեսապի ազատագրութեան մասնակից ըլլալու ճիգ թափեցին, վերակազմուեցան: Ասիկա արժանապատուութեան խնդիր էր: Այդ ճամբուն վրայ նահատակ ինկաւ Վարդան Անտրեանը եւ ծանրօրէն վիրաւորուեցաւ Աբօ Պապուճեանը:

Լաթաքիա ապաստանած քեսապցիները տակաւին կը մնան եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ:

Հալէպի հայկական Նոր Գիւղ թաղամասին մէջ աւեր կը մխայ ու արիւն կը թափի:

Երբ այս գիրքը մամուլին կը տրուէր՝ Սուրիական Բանակը ժողովրդական Պաշտպանութեան ջոկատներու գործակցութեամբ ազատագրեց Քեսապը:

Դիմատեստերու էջերուն կը կարդանք. «Մարտ 21ին՝ Մայրերու օրը, թշնամին Քեսապ եկաւ, իսկ Յունիս 15ին՝ Հայրերու օրը, փախաւ»:

Քեսապցիներ կը վերադառնան Քեսապ, ուր աւելի կորուստ ու աւեր կը գտնեն, քան կրնային երեւակայել...

- Սանդը ձորն է գլորուեր, մէկ ձեռքով չի վերնար, չի դրուիր տեղը,- կ'ըսեն անոնք այսպիսի պարագաներու: Ու կ'աւելցնեն.

- Իտտէնը թրդ բարա ըննու (Վերջը թող բարի ըլլայ):

ՅԱԿՈՒ ԶՈՒԱՔԵԱՆ

ՔԵՍԱՊԻ ԵՐԵՔ ՕՐԵՐԸ

(21-23 Մարտ 2014)

ԷԴԻՑ ՊՐԻՆՏ

Երևան, Թումանյան 12
հնո.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

EDIT PRINT

12 Toumanyán str., Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

9797.929
9-73

**ԱՆՏՈՒՑԻ
ՎԱՐ**

ՏԱՅՐ ՀԱՐԱՐ - ԱՐԵՎԻՍՏԱՆ, ՀԱՅԿԵՆԱՆ ԿԱՏՐԵՐ
ՊԵՏԼԵՆ, ՍՈՒՏՏԻՎ, ԲԵՆԱՊՂՆԵՄԻՆ-ԱՐԱՄՕ ԵՒ ՌՈՒՃԻ ՀՈՒՆՏ

- ★ Հայասրակ գիւղեր
- Միջին դարերուն իջուղը, իսկ ոմանք
մինչև 1939 գոյութիւն ունեցող հայասրակ գիւղեր
- Հայ եւ աղապահ իստու քնակութեամբ իջուղը նախկին գիւղեր
- Աղապահ գիւղեր
- Բրիտանուայ գիւղեր
- + Բրիտանուայական վաղ շրջանի տաճարական կառուցներ
- Բերդեր + Հայկական ժամօր ուխտավարներ
- ★ Անան - քաղաքներ

- Աջամիա
- Մատրգ
- ⊕ Արզրպիե
- Ճամի
- Շիլար
- ⊕ Մահարի
- Բֆրիլիա

ԷԴԻՏ ՊՐԻՆՏ
Խրատարակչություն
EDIT PRINT
Publishing House